

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԲԱՐԱՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ,
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ:

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Թ Ի Ի Է՝ Տ Ա Ր Ի Ի Ե՝ Յ Ո Ւ Լ Ի Ս՝

ԲԱՊԱՆՔԱԳՐԱԿԱՆՔԻՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ.	ԿԵՕԼԼԻՆԳԵՐԻ Նամակները և Յայտ.	
	Վասիկ. Հրայ. մատ.	573
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ:	ԼԱԶԻՍԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍ-	
	ՏԱՆ. Միաբան	611
	ԳԱՍԱՐԱՆԳՄԱՆ Խորհուրդներ	638
ԱԶԳԱՅԻՆ	ՀԱՆԴԷՍ ՍաՀակ Մեռ. մրցանակ.	660
	ՍԱՐԳՍԻՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿ. Վերած.	663
ՊԱՏՄԱԿԱՆՔ.	ՔԱՂԱՌԱՅԻ Ախոյի օրագ.	666
	ՈՒՍՏԻՄՆ. Վարդ. Յանձ. կարգագ.	673
	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՐ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

ԹՅԻԱ—1892

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

Ա.

ԱՏԵՆԻ ԺԱՄԱԳԻՐՔ

Բ.

ՁԵՌԱՑ ԺԱՄԱԳԻՐՔ

Գ.

ԵՂԻՇԷԻ

ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԵՄԱՏԵՑ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԿԱԽԱԳ

ՄԻԱԲԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱՆՈՒ.

ԱՐԱՐԱՏ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱ-
ՄԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Թ Ի Ի Զ Ը Ր Ի Ի Ե Զ Ո Ի Լ Ի Ս

ՎԱՆԱՐՇԱԴԱՆՏ

ՄԱՅԻ ԱԲՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

ՌՅԻԱ—1892

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԿԱՆ ԶԱՅՈՒՄԸ

ԶԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՆԿԱՆ

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԿԱՆ

ԳԼՈՐԻԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՄԵՆ. Տ. ՏԵՂԱԿԱԼԻ

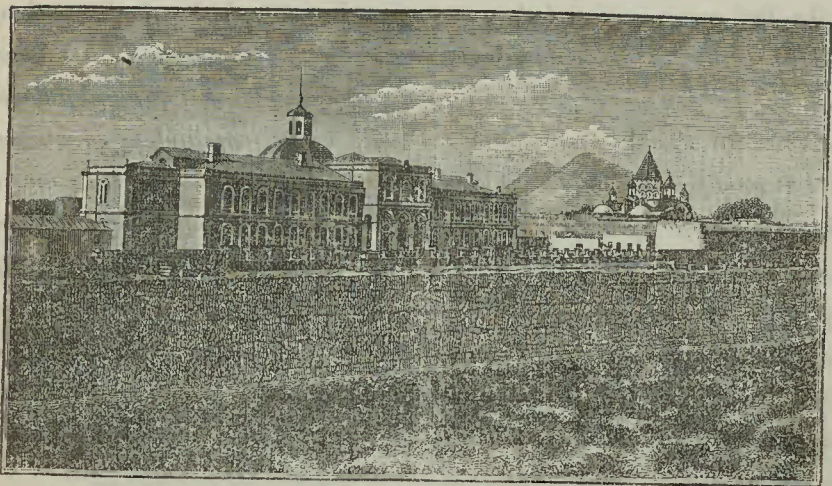
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳԼՈՐԻԱՆ ԵՎ ԲԱՆԿԱՆ

ԳԼՈՐԻԱՆ

ՀԱՅ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԳԵՕՂԻՆԳԵՐԻ ՆԱԽԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՎԱՏԻԿԱՆԻ
ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. 1869—1887:

(Շարունակութիւն 1):

Միւսինիւսի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոս Գրի-
գորիոս Ֆոն Շերը գրում է Միւսինիւսի աստուա-
ծաբանական փակուլտետին:

20 Հոկտեմբ. 1870 (թ. 2):

Բարձրապատիւ աստուածա-
բանական փակուլտետ !.

Դիմում եմ ներկայ նամակովս Վուդուիկոս Մակսիմիլիանի Հա-

1) Տե՛ս «Արարատ» 1892 (թ. մայիս. Ե.-դ. համար:

2) Արտատպուած են «Actenstücke des Ordinariates des Erzbisthums München und Freising betreffend das allgemeine Vaticanische Concil, Regensburg 1871»-ից:

մաշտարանի աստուածաբանական փակուլատեօին հեռացնելու համար, որքան ինձանիշ կախուած է, հեռաւոր շրջաններում այն գրութեան վերաբերմամբ յուզիչ կարծիքները և զփուարին խռովութիւնները, որ վերոյիշեալ աստուածաբանական փակուլատեօր մտադիր է ընդունել Վատիկանի տիեզերական ժողովի և նորա մինչև այժմ՝ գոյութիւն ունեցող որոշումների վերաբերմամբ, սորանով ես միայն կատարում եմ իմ եպիսկոպոսական պարտը:

Մէկ կողմից անհրաժեշտ չէ քննել՝ թէ որտեղից են առաջ եկել այդ կարծիքներն ու շփոթութիւնները, որոնցից յառաջ եկած գէպքերը բոլորին յայտնի են, որն անշուշտ, յայտնի կը լինի և աստուածաբանական փակուլատեօի, միւս կողմից այդցաւ է ինձ համար, որովհետեւ եպիսկոպոսական բարձր պաշտօնըս ստանձնելու օրիշ մինչև այժմ առանձին յարգանքով, երախտագիտութեամբ և սիրով նուիրուած եմ եղել յարգելի Կորպորացիայիդ:

Կամաւ անցեալը մոռացութեան տալով՝ այժմ չեմ կարող ընդունել թէ ձեր անդամներից գէթ մէկը ունի հիմնաւոր կառկած դաւանաբանական համոզումների վերաբերմամբ: Որովհետեւ դուք իսկապէս կարիք չունիք իմ դաւանաբանական խրատներին, ուստի այստեղ բերում եմ միայն հետեւեալները: Վատիկանի տիեզերական ժողովի մինչև այժմ՝ գոյութիւն ունեցող որոշումները կազմուած են նոցա պարտաւորեցուցիչ դարձնել, բոլոր ձեւակաւութիւններով: Այդ մասին վկայում են այսպէս կոչուած փոքրամասնութիւն կազմող եպիսկոպոսները, ինչպէս և մնացածները: Վերոյիշեալ որոշումների կանոնականութեան դէմ չէ բողոքել հրապարակաւ մինչև այժմ ոչ մի կաթոլիկ եպիսկոպոս, ընդհակառակը նոցա մեծ մասը այս կամ այն եղանակով յայտնել է իւր հպատակութիւնը:

Ես ինքս, խորհրդածութեան ժամանակ, ամենայն վճռականութեամբ յայտնեցի իմ հասուն գատուութեամբ կազմած համոզմունքս, բայց միևնոյն ժամանակ երբէք չէի մոտածել պինդ պահպանել այդ համոզմունքը և այն գէպքում, երբ այլ որոշումն կը լինէր: Այսպէս կատարելով իմ առաջին պարտականութիւնը՝ ես

ոչ մի վայրկեան չեմ դանդաղել անապայման հնազանդելու կանոնական որոշումներին: Ձեզանից, բարձրապատիւ պարոններ, չեմ վախենում ընդունել, ի հարկէ, անմիտ յանդիմանութիւն համադմունքներս փոխելու համար, երբ դորձը վերաբերում է կաթօլիկական հաւատի սկզբունքներին:

Այրանից յետոյ, երբ իրերի գրութիւնը սցալէս պարզուեցաւ, ես չեմ կարող անտարբեր լինել դէպի բարձրապատիւ աստուածաբանական փակուղտեալի և նորա առանձին անդամների բռնած գիրքը:

Եթէ ես ժամանակ եմ տալիս մի այլ անձնաւորութեան շարունակելու իւր ներքին ծանր կռիւը մինչև այժմ տնեցած հայեացքների և ուսուցանող եկեղեցու հանգիսաւոր որոշումների մէջ և ընդունելու նայանից մէկը, այդ այլ ևս անհնարին է աստուածաբանութեան հրապարակական ուսուցիչների վերաբերմամբ, սրտեք այս օրերս բարձրանալու են իրանց ամբիոնների վերայ: Ես ոչ մի կերպ չեմ կարող լռելեայն թոյլ տալ, որ իմ արքեպիսկոպոսական թեմի մէջ ուսուցանէ սրբազան գիտութիւն այնպիսի մէկը, որին ես չեմ հաւատում թէ նա առանց ազաւարման վարդապետում է այն, ինչ որ պարզ կերպով առաջարկում է հաւատալ կաթօլիկական եկեղեցին: Ես չեմ կարող թոյլ տալ, որ իմ քահանայութեան կանգիտատները չուսանին այնպէս, ինչպէս որ կամենում է կաթօլիկական եկեղեցին: Արդէս զի առաջ լինեմ բոլոր ճշմարտութիւնը, վերջապէս չեմ կարող տանել, որ բարձրապատիւ աստուածաբանական փակուղտեալ իմ վիճակի մարգարիտը, իւր վառաւոր պատմութիւնը և նորա ներկայ անդամներից շատերի մեծամեծ ծառայութիւնները արատաւորէ իւր եկեղեցու մէջ բռնած բացառիկ գիրքով, որ ոչ մի կերպով չի արգարանում:

Այս պատճառով լի հայրական սիրով, խնդրում եմ ձեզ, բարձրապատիւ պարոններ, հրաւիրելով աստուածային օգնութիւնը, կշռադատել ընդհանուր ժողովով ձեր պարտականութիւնները Վատիկանի տիեզերական ժողովի վճիռների վերաբերմամբ և միահամուռ, պարզ և ճիշտ կերպով յայտնել ինձ, թէ ինչպէս էք մտածում կառարել ձեր պարտքը:

կնքում եմ նամակս առաջարկելով ձեր խորհրդածութեան հետեւեալները:

Ձեզ շատ լաւ յայտնի է, որ մինչև այժմ անձնատուր եմ եղած ձեզ և իմ արքեպիսկոպոստական վաճանի ազգեցութեան տակ պաշտօնեմ եմ իմ ատուածաբան ուսուցչապետներին զանազան յարձակումներից և ձեր վերաբերմամբ հետեւած չեն միւս եպիսկոպոսների օրինակին: Գուցէ ձեզ շատ քիչ յայտնի է, որ անցեալ տարի ս. հօր հետ խօսակցելիս՝ եռանդով պաշտպանեմ եմ ձեզ: Իսկ այժմ մեր յարաբերութիւնները բոլորովին փոխուելով գուցէ թէ չեմ կարող այնպէս վարուել, ինչպէս վարուեցայ այն անգամ: Ուստի ազատեցէք ինձ տանջանքներից, որ անշուշտ իմ պաշտօնաւարութեան ընթացքում եղածներից ամենից դժուարին է — այն է՝ թոյլ մի տաք վարուելու այնպէս խըստութեամբ ձեզ հետ, ինչպէս որ պաշանջում է իմ ծառայութեան պարտքը:

Մնամ հայրական սիրով, անկեղծ յարգանքով և մտերիմ անձնուիրութեամբ Ձեր՝

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Միւնխենի և Քրէյզինգերի.

Միւնխեն 20 հոկտ. 1870 թ.

Ե.

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐ ԳԵՅԼԻՆԳԵՐԻՆ.

4 յունվ. 1871 թ.

ԳերապատիւՑէր Stiftsprobst!

Այստեղի աստուածաբանական ֆակուլտետի անդամների մէջ, որոնք իմ անցեալ տարուայ հոկտ. 20 գրած նամակիս, որ Ձերդ գերաւարտութեան շատ լաւ յայտնի է, տուին բաւարար պատասխան՝ ես չգտայ նորա մէջ ի ցաւ մեծ սրտի այդ ֆակուլտետի պատուելի աւագ անդամի անունը:

Անցել է բաւականին ժամանակ, որի ընթացքում ի զուր էի

սպասում, որպէս թւում է, արժանի պատասխան և բացառութիւն ձեռնհաս և ձեր բռնելու գիրքի մասին վատիկանի տիեզերական ժողովի և նորա մինչև այժմ եղած որոշումների վերաբերմամբ:

Այսպէս երկար դանդաղելուց յետոյ, որի նշանակութիւնը Ձերդ գերապատուութիւնը կարող է գնահատել, ես այժմ հարկադրուած եմ զգում ինձ ստիպել ձեզ հրապարակաւ բացատրութիւն տալու այդ խնդրի վերաբերմամբ: Ի հարկէ կարող եմ գուշակել թէ ինչու էք դժուարանում յայտնելու ձեր կարծիքը այն յարաբերութեան մասին, որ դուք ունիք դէպի մեզ զբաղեցնող գործը:

Ձեր փառաւոր անցեալը, որ մեծամեծ ծառայութիւններ է մատուցել կաթոլիկական գիտութեան, հոգևորական պատանիներին, կաթոլիկ եկեղեցու պաշտպանութեան հասարակական կեանքի մէջ թոյլ չի տալիս ձեզ բաժանուել այն եկեղեցուց, որին պատկանել էք մինչև օրս:

Միւս կողմից դուք, ինչպէս երևում է, այն ուղղութեան, որ յառաջ բերեց Գերմանիայում ժողովի հակառակ (նորա նիստից առաջ և նիստի ժամանակ) յայտնի ագիտացիական տեսարաններ, որ հիմնւում էր ձեր անուան վերայ, թէ որքան այդ ճշմարիտ է, այնպիսի զիջումներ, որոնցից հրաժարուելու համար շատ մեծ ճիգ պիտի թափէք:

Եւ չնայելով այս բանին, ինչու չմտածել, որ Ձեզ համար աւելի հեշտ է բաժանուել Ձեր վերջին ժամանակի գաշնակիցներից, քան Ձեր անուան փառք բերող կեանքիդ երկար պերիօդից և և միւսնոյն ժամանակ խղել կաթոլիկական եկեղեցու հետ ունեցած կապը:

Նայեցէք, խնդրում եմ այն ուղղութեան ամենօրեայ գրականական զիջումներին, որ խորամանկութեամբ օգտուում է եկեղեցու բարձր ներկայացուցչի անսխալականութեան դաւանութիւնից, որպէս զի հասարակութեան առաջ ստորացնէ կաթոլիկական եկեղեցին և անգաղար, ի հարկէ առանց իրաւունքի, ցոյց է տալիս Ձեր հեղինակութիւնը և սուր հարցէք Գուք Ձեզ՝ ի՞նչ հասարակութեան մէջ ընկայ ես:

Յետոյ մի հայեացք ձգեցէք ամբողջ եկեղեցական պատմութեան վերայ—կըգտնէք արդեօք մէկին, որ հեռանալով Հռոմայ ս. Գահից՝ Cathedra Peti-ից միւսնոյն ժամանակ հեռացած չլինի կաթողիկ եկեղեցու միութիւնից:

Եւջորէն գտտեցէք նոցա վերջնական ելքի մասին, որոնք մինչև վերջը հակառակ են եղել ս. եկեղեցոուն:

Ձեր սրտին մօտ ընդունեցէք, վերջապէս, այն հանգամանքը, որ Դուք պատասխանատու էք Աստծու գահի առաջ նոցա համար, որոնք խրախուսուելով Ձեր օրինակից աւելի երկար հեռու կըպահեն իրանց եկեղեցուց:

Եթէ ես խնդրում եմ Ձեզ բառնալ Ձեր հախուսպետի հայրական սրտից այն բոլոր վշտերը, որոնք այժմ իսկ Ձեր պատճառով տանջում են և պէտք է կամ վերջանան և կամ հասնին անտանելութեան աստիճանին, Դուք չէք կարող չվերագրել այս հրաւերը այն սիրուն, որ տաժում եմ գէպի Ձեզ:

Վէպի Ձեզ ցոյց տուած յարգանքս իմ հոգևապետական պաշտօն ստանձնելու օրից դարձաւ մտերմական: Այս պաշտօնավարութեան ժամանակ Դուք սրպէս մի թանկագին գանձ էիք ինձ համար, ապացոյցներ շատ կան. Դուք ևս կարող էք վկայել, որ ես ձեզ համարում էի ոչ սրգի, այլ բարեկամ և եղբայր:

Աստի խնդրում և երգուեցնում եմ Ձեզ դադարեցէք նպատելուց այն հանգամանքին, որով եկեղեցու անգամների միութիւնը մնաւում է և հերոսական յճառականութեամբ, յայտնի եկեղեցական խոտտովանութեամբ արձակեցէք այն նզովքը, որով մինչև այժմ էլ կապուած էին շատ սղնիւ կաթողիկներ:

Ես չեմ կարող հաւատալ, որ Դուք փոխանակ ուրախութիւն պատճառելու իմ սրտին հրաւիրէք Ձեր վերայ հովուական իշխանութիւնս, որը պէտք է գործ դնէ ի հարկէ իւր իրաւունքները, եթէ իւր յստով լի համբերութիւնը խաբուած տեսնի:

Ձեզ յարգող և գերապատուութեանդ անձնուէր՝

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Միւնխենի և Քրէյքենգենի:

Միւնխեն

4 Յունվ. 1871 թ.

2.

ԴԵՕԼԻԽՆԴԵՐ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐԻՆ

29 Յունի. 1871 թ.

Ձ եր գ Գ ե ր ա զ ա ն ց ու թ իւն! ¹⁾

Ձեր անակնկալ պահանջը հնազանդելու Յուլիսի 18-ին Հռոմում՝ յայտարարած հաւատի հրովարտակիւն չկարողացաւ զարմացնել ինձ: Ես այդ պահանջը սպասում էի այն որոշումից յետոյ, որ Ձերդ գերազանցութիւնը Ֆուլգայում միւս եպիսկոպոսներին հետ միասին ընդունեցիք:

Իսկ այժմ չեմ կարող յայտնել առանց տալացոյցների իմ համաձայնութիւն կամ հնազանդութիւնն այն պատճառով, որ վատիկանի ժողովի սկզբից ես բազմիցս հրապարակաւ հաստատել և շատ հիմունքներով տալացուցել եմ հակառակ վարդապետութիւնը: Այսպիսով ստիպուած էի մի և նոյն ժամանակ — ես և միակ ճանապարհը — հերքել ինքս ինձ և հրապարակաւ ցոյց տալ թէ այն վարդապետութիւնը, որ ես առաջ և մատնաւորապէս վերջին ժամանակներում քարոզում էի, սխալ և թիւր է: Եթէ ես այս չեմ անում, ապա ուրեմն ոչ մի մարդ, գոնէ ոչ ոք նոյանից, որոնք ծանօթ են իմ շարագրութիւններին և հրապարակական ղեկուցումներին չի հաւատայ իմ հպտտակութեան անկեղծութեան: Բոլոր մերձաւորներն ու հեռաւորները բացի մի քանի միանձնուհիներից, կըդատաւարտեն ինձ, որպէս չար անխիղճ և կեղծաւոր մարդու, որ երկիւղից և հասարակական շահերից զրդուած հրաժարուով է իւր սկզբունքներից:

Դիտակցելով դաւը վիճակը, որի մէջ գտնուում եմ, և ծանր ու ճնշող պատասխանատուութիւնը մի քանի շաբաթ առաջ պատի հեղինակութեան էութեան և ծաւալի, նորա գէպի եկեղեցին ունեցած յարաբերութեան հարցը զարձրի ուսումնասիրութեան և ըստ կարելոյն մտազիր և մանրամասն քննութեան առարկայ: Ես կարգում և հետազօտում եմ այն ամենը, ինչ որ վերջին ժամանակներս դուրս են գալիս Հռոմի կողմից հրատա-

¹⁾ Բնագրում: Eure Excellenz.

բակած հրովարտականների և նոցա մէջ անխօփուած վարդապետութիւնների պաշտպանութեան համար՝ խտալիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում որքան այդ ինձ մատչելի է: Եթէ յաջողուի ինձ գալ այն համոզման, որ այդ վարդապետութիւնը ճշմարիտ է, սուրբ գրքով և աւանդութիւններով վաւերացուած և հաստատուած է, և որ ես մինչև այժմ՝ գերմանական աստուածաբանների մեծամասնութեան հետ ի միասին գտնուում էի մոլորութեան մէջ, այն ժամանակ կըխոստովանեմ այդ աշխարհի առաջ և չեմ էլ փորձի արդարացնել ինձ: Եթէ Աստուած տալ ինձ կեանք և հոգու ոյժ աւելի հեռուն կերթամ: Կաշխատեմ այն չարիքը, որ պատճառել եմ եկեղեցուն, քառասուն և եօթը տարուայ ընթացքում նորա ոգու հակառակ գրքերով և առաջարկած ընթերցանութիւններով, մի որոշ աստիճանի ջնջել հէնց նորանով, կըհրքեմ ինքս ինձ և բաց կանեմ իմ սխալներն ու անկանոն հայեացքները: Նս լաւ գիտեմ որ քահանան պատրաստ պէտք է լինի այդ մեծ և դժուարին զոհաբերութեան եկեղեցու համար, պատրաստ պէտք է լինի զոհելու իւր բարի անունն ու իւր բարեկամների յարգանքը եկեղեցուն. բայց միայն մէկ պայմանով, այն է՝ որ նա համոզուած լինի թէ այն ինչ որ պէտք է դառնէ ճշմարիտ է և ճանաչէ սխալը այն վարդապետութեան, որ նա մինչև այժմ՝ ուսուցանում էր: Արտիճեաւ առանց այդպիսի համոզման հպատակութիւնը ամենածանր յանցանք է և կոպիտ սխալ: Թէ Չերոք գերագանցութիւնը իւր պահանջներով չի ցոնկանում հոսցնել մինչև այդտեղ, այդ մասին ես յստահ եմ: Չեր պահանջները կարող են ունենալ այս միտքը, աշխատիր և կատարիր բոլորը, ինչ որ կարող ես, որպէս զի ունենաս այն համոզմունքը, ինչ որ ես ունեմ: Այդ ես այժմ՝ կատարում եմ խորը ըմբռնելով: Աղօթում եմ Աստուծոյ, որ լուսաւորէ միտքս: Քննում և հետազոտում եմ որքան կարող եմ: Բայց առարկայի և քննութեան եթեակայ նիւթի մեծութիւնը պահանջում է աւելի երկար ժամանակ, ուստի ինկրում եմ ժամանակամիջոցը երկարացնէք և համբերութիւն ունենաք ձեր մարդու հետ գործում:

Մնում է ինձ յայտնել շնորհակալիքս Ձեր մարգասիրական և բարեկամական ոճի համար, որով գրուած էր նամակի մեծ մասը: Վերջաբանը յիրաւի խիստ և սպառնալի էր՝ բայց—ճանաչելով անձնաւորութիւնները և նոցա ազգեցութիւնը այդ գործի մէջ ուրիշ բան չէի սպասուած:

Մնամ խորին յարգանքով Ձերդ գերազանցութեան անձնուէր՝

Յ. ՓՈՆ ԴԵՕԼԻԻՆԳԵՐ.

Միւնխեն.

29 Յունիւ. 1871 թ.

Է.

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐ ԴԵՕԼԻԻՆԳԵՐԻՆ.

14 Փետրվ. 1871 թ.

Կ ե ր պ ա տ ի ւ Տ է ր Stiftsprobst!

Ձեր անցեալ տմնու 23-ին գրած նամակը չկարողացաւ ի մեծ ցաւ սրտի գոհացուցիչ բացատրութիւն տալ վատիկանի տիեզերական ժողովի և նորա մինչև այժմ՝ եղած որոշումների վերաբերմամբ Ձեր բռնելիք դիրքի մասին, որին սպասում էի վրտաշութեամբ և պարտաւոր էի պահանջել հոյուսապետական իրաւունքներին համաձայն: Աւստի պարտաւորւած եմ՝ զգում յայտնել Ձեզ, որ մինչև Մարտի 15-ը տարոյս կըսպասեմ Ձեր վերջնական բացատրութեան, իսկ այդ թուից յետոյ վերջնականապէս վճռել եմ գործ գնել հոյուական իշխանութեանս պահանջած հետեւեալ քայլերը:

Կարձեալ յոյս ունիմ՝ որ ազատ կրլինիմ՝ անհաճոյ ընդհանրումից:

Մնամ լիուլի յարգանքը Ձերդ գերապատուութեան անձնուէր՝

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Միւնխենի և Փրէյզինգենի.

Միւնխեն

14 Փետրվ. 1871 թ.

Ը.

Գ Ե Օ Լ Լ Ի Ն Գ Ե Ր — Ֆ Ո Ն Շ Ե Ր Ի Ի Ն .

14 Մարտի 1871 թ.

Ձերդ գերազանցութիւն.

Վաղը լրանում է ժամանակը որ Ձերդ գերազանցութիւնը նր-
շանակել էր իմ զեկուցման համար Վատիկանի հրովարտականքի
մասին: Մինչդեռ հարկադրուած եմ զգում ինդրելու, Ձերդ
գերազանցութիւն, արդեօք չէ՞ք կարող յետաձգել ժամանակը մո-
տաւորապէս տասներկու կամ տասն և չորս օր:

Վերջին շաբաթներում այնքան նամակների, խորհուրդների և
նախազգուշութիւնների ստացայ թէ մերձաւորներից և թէ հե-
ռաւորներից—բարձրաստիճան և հասարակ մարդիկ ասում էին
ինձ միմեանց հակասող մտքեր—որ ես կարիք եմ զգում հան-
գըտութեան, որպէս զի ամփոփուելով իմ մէջ կարողանամ
կատարեալ պարզութեամբ և հեռանքների կշռադատութեամբ
անել այն ինչ որ Ձերդ գերազանցութիւնը պահանջում է ինձանից:

Վերջին ժամանակներս այսպէս ասած կաթոլիկական թերթիկ-
ների յայտնած լուրը, որպէս թէ von Mering քահանայի գործի
մէջ յայտնել եմ իմ կարծիքը, որ ինձանից խնդրած են եղել,
հնարովի բան է: Ոչ որ չէ ցանկացել իմանալ իմ կարծիքը և ես
ոչ մի առիթ չունէի յայտնելու նորան այդ գործի նկատմամբ:
Ձերդ գերազանցութիւնը հեշտութեամբ կարող է լսել այդ բանի
հաստատութիւնը նորանից, որ միևնույն ժամանակ զեկուցել է նայն
քահանայի գործը:

Մնամ բարձր յարգանքը Ձերդ գերազանցութեան անձնուէր՝
Յ. ՔՈՆ ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ.

Միւնխեն

14 Մարտի 1871 թ.

Թ.

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐ—ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐԻՆ:

17 Մարտի 1871 թ.

Գ Ե Ր ա պ ա տ ի ւ Տ Ե Ր Stiftsprobst!

Ձեր ամուսնի 14-ին գրած յարգելի նամակի հիման վերայ յե-
տաձգում եմ արգէն վերջացած ժամանակամիջոցը ամուսնի 15-ից

մինչև 31-ն Մարտի և սարտք եմ համարում աւելացնել, որ ժամանակը լրանալուց յետոյ այլևս անկարող կըլինիմ յետաձգել:

Միւսին ժամանակ չեմ դադարում աղօթելուց Աստուծուն, որ առաջնորդէ Ձեզ ձեր վճիռների մէջ:

Մնամ լիւր յարգանքով Ձերդ գերապատուութեան անձնուէր:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. Միւնխենի և Փրէյզինգենի:

Միւնխեն

17 Մարտի 1871 թ.

Ժ.

ԴԵՕԼԼԻԳԻԵՐ—ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐ-ԻՆ:

28 Մարտի 1871 թ. 1)

Ձ ե Ր Դ գ ե Ր ա զ ա ն ց ու թ ի լ ն .

Դուք երկու նամակով պահանջել էք ինձանից բացատրութիւն իմ յարաբերութեան մասին դէպի 18 Յուլ. 1870-ի յայտարարած հռոմէական որոշումներին:

Ձայն է տարածուած թէ ժողովը մտածել է գործ վնել ինձ վերայ բռնութեան և պատժի այն միջոցները, որ սովորաբար գործ են դնում այն քահանաների վերայ, որոնք մեղադրուած են բարոյական կոպիտ յանցանքների մէջ, թէպէտ շատ հազուադէպ դէպքերում: Այդ պէտք է կատարուի, եթէ ես նշանակեալ ժամանակին չեմ յայտնի իմ հպատակութիւնը հաւատի երկու նոր անդամներին՝ պապերի գերիշխտնութեան և անսխալականութեան:

1) Մենք պարտական ենք փոխադարձաբար զօրացնել և թարմացնել մեզ, որպէսզի յաղթութիւնը տանենք այն կողմի մէջ, որի նախապատճառը մենք չէինք, բայց կապուած էինք նորա հետ և ապագայ սերնդեան համար պահպանել ճշմարտութիւնը: Եթէ մենք հնազանդէինք, այն ժամանակ բոլորը կըկարծէին, որ ճշմարտութեան զգացումը բոլորովին մեռած է կաթոլիկ կղերի մէջ, որ քահանայութիւն միմիայն մի արհեստ է...: Հասարակութեան կղերի բարոյական անանկութեան մասին կազմած կարծիքը առանց այն էլ է fait accompli (կատարուած իրողութիւն): Մաքառումը լոյս աշխարհ կըհանէ ուրիշ շատ նորեր, այսինքն մինչև այժմ իւրեանց վերայ ուշադրութիւն չգրաւած և անյայտ իրողութիւններ և ես ձգում եմ այստեղ իմ լուծման: Ամենից առաջ կըսպուի մի հովուական թուղթ ուղղուած տեղիս արքեպիսկոպոսին:

Միևնոյն ժամանակ հաւատացնում են թէ շուտով լինելու է գերմանական եպիսկոպոսների ժողով և Խորհրդածոյի 30-րդ արարումը:

1848 թ. Վիւրցբուրգի գերմանական բոլոր եպիսկոպոսների ժողովի ժամանակ պատիւ ունեցայ այնտեղ հրաւիրուելու և և մասնակցելու նոցա խորհրդին: Գուցէ թէ, ջերդ գնրազանցութիւն, կարող էք այժմ գործերը այնպիսի ընթացքի մէջ դնել, որ ինձ յառաջիկայ ժողովի մէջ՝ եթէ ոչ խորհրդակցութեան մասնակցելու, գոնէ մի քանի ժամ աշակրջութեամբ լսելու իրաւունք կըտաք:

Ես պատրաստ եմ բարձր ժողովի առաջ ապացուցանելու հետեւեալ կանոնները, որոնք ունին վճռողական նշանակութիւն այժմեան գերմանական եկեղեցու և իմ գրութեան համար: Նախ՝ հաւատի նոր որոշումները հիմնուած են համարում ս. Գրքից դուրս բերած հատուածների վերայ. Աւետարան Մատթ. Ժ. Գլ. 18 համար «Եւ ես քեզ ասեմ, զի գու ես վէմ. 30 շահնու Իս. Գլ. 17 հր. «Արածեա՛ զոյխարս Իմ...» և ինչ վերաբերում է անսխալականութեան՝ Աւետարան Գուկ. Ի. Գլ. 32 հր. «Այլ ես աղաչեցի իման քո՛ զի մի սկսեցիս հաւատք քո. և գու երբեմն դարձցիս և հաստատեսցես զեղբարս քո», — այն տեղը, որի հետ անսխալականութիւնը Աստուածաշնչի տեսալէտով ընկնում և բարձրանում է: Հանգիստը երգումը, որ ես երկու անգամ սուի, ստիպում է մեզ «ընդունել և բացատրել ս. Գիրքը միաձայն հաւանութեամբ եկեղեցական հայրերի» և ոչ այլ կերպ: Բայց համարեա առանց բացատրութեան բոլոր ս. հայրերը բացատրում են վերոյիշեալ տեղերը Աւետարանի բոլորովին հակառակ նոր հրովարտակների յայանած մոքին, և բնագրի՝ Գուկասու Աւետարանի Ի. Գլ. 32 հր. մէջ չեն գտել, որ բոլոր Պապերին տուած է անսխալականութիւն: Աստի երգմնադանց կը գտնուէի, եթէ կամենայի հրովարտակների հետ ի միասին ընդունել այն մեկնութիւնը, բացի որից նոքա չունին մի այլ հիմք ս. Գրքում: Ինչպէս ասացի պատրաստ եմ ապացուցանել այդ եպիսկոպոսների ժողովի առաջ:

Երկրորդ՝ վերջին ժամանակներս երևցած եպիսկոպոսների հոփուական թղթերի և յայտարարութիւնների մէջ աչքի է ընկնում այն, որ նորա ճգնում են ապացուցանել թէ նոր Հռոմում հրատարակած վարդապետութիւնը պսոյի գերիշխանութեան (իւրաքանչիւր քրիստոնեայ անհատի վերայ) և անսխալականութեան (հաւատի բոլոր որոշումների մէջ) մասին կազմում են հաւատի և վարդապետութեան առարկայ միշտ և համարեա ամբողջ եկեղեցու համար—նորա սկզբից մինչև այժմ:

Եւ պատրաստ եմ ապացուցանելու, որ այդ վարդապետութիւնը հիմնուած է եկեղեցու առաջին հալարամեակի աւանդութիւնների ազիտութեան և նորա (եկեղեցու) աշուաւուած պատմութեան վերայ, այդ վարդապետութիւնը հակասում է պարզ փաստերին և վկայութիւններին:

Երրորդ՝ պատրաստ եմ նոյնպէս ապացուցանելու որ բոմանական երկրների՝ Իսպանիայ, Իտալիայ, Հարաւային Ամերիկայ, Ֆրանսիա—եպիսկոպոսները, որ Հռոմում կազմում են բաւականին ստուար բանակ, ընկած են իրանց կղերի հետ սխալանքների մէջ պապական իշխանութեան վերաբերմամբ այն դասագրքերով, որոնցից նորա քաղել են իրանց գիտութիւնը սեմինարիայում ուսանելիս, որովհետև այդ գրքերի մէջ բերած վկայութիւնները մեծ մասով սխալ, մոռացածին և աղաւաղուած են:

Այդ ցանկանում եմ ապացուցանել նախ՝ ժամանակակից երկու գլխաւոր, աստուածաբանական դպրոցներում սիրելի և գործածութեան մէջ մտած գրքերի վերաբերմամբ՝ որոնք են—ձեռնարկ բարոյական աստուածաբանութեան Ս. Ալֆոնս Լեգուորի մասնաւորապէս նորա մէջ գտնուած դրակտաւոր (շարդրութիւնը) պապի մասին, և Պերոնէ եզուիտի աստուածաբանութիւնը, ապա Կարդոնի արքեպիսկոպոսի և Խելեարդ եպիսկոպոսի շարդրութիւնները, որոնք Հռոմում ժողովի ժամանակ բաժանում էին ժողովականներին և վերջապէս Վեննայի աստուածաբան Շվեյի աստուածաբանութիւնը:

Չորրորդ՝ մատնացոյց անելով իրողութիւնը պատրաստ եմ ապացուցանելու հրապարակաւ, որ պապերի իշխանութեան սահ-

մանների և նորա անսխալականութեան հարցը արգէն վճռուած է թէ դարում երկու ընդհանրական ժողովներով և շատ պապերի ու ժողովների հանդիսաւոր կերպով քանիցս անգամ հաստատած և յայտարարած հրովարտականքով և որ 18 Յուլիոսի 1870 թ. հրովարտականքը հակասում են այդ որոշումներին, հետեւեալ պարտագիր լինել չեն կարող:

Եւ վերջապէս հինգերորդ՝ կարող եմ ապացուցանել, որ նոր հրովարտականքը համաձայն չեն Եւրոպական պետութիւնների կազմակերպութիւններին՝ նա մանաւանդ Բաւարիայի, և այն երգումը, որ մօտ ժամանակներումս կայսերական խորհրդի պալատի մէջ մուտք գործելով կրկնեցի, հարկադրում է ինձ չընդունել նոր հրովարտականքը և նոցա հետեւանք բուլղաները (կոնգրակ պապի)՝ Unam Sanctam և Cum ex apostolatus officio, Սիլաբուս Պիոս Թ-ի և ուրիշ շատ պապական օրէնքներ և ասացուածքներ, որոնք այժմ պէտք է ունենան անսխալ վճիռների նշանակութիւն և բացարձակ կերպով հակասում են պետութեան օրէնքներին:

Այդ մասին մասնացոյց եմ անում Միլենիւնի իրաւաբանական ֆակուլտետի կարծիքը և պատրաստ եմ մինչոյն ժամանակ ենթարկել նորան գերմանական որեւէ իրաւաբանական ֆակուլտետի վճռին, որին որ Ձերդ գերազանցութիւնը կրբարեհաճի մատնացոյց անել:

Իմ առաջարկած կոնֆերենցիայի համար պնդում եմ միմիայն երկու պայման, առաջին՝ որ իմ ցուցումները և նոցա պէմ եղած առարկութիւնները արձանագրուին և յետոյ թոյլ տրուի հրատարակելու, երկրորդ՝ թոյլ տրուի իմ ընտրած՝ գիտութեամբ ճշիւացած անձին ներկայ գտնուելու այդ կոնֆերենցիային:

Եթէ այդ անիրագործելի թուի ֆուլգում գերմանական եպիսկոպոսների ներկայութեան, ապա թոյլ եմ տալիս ինձ առաջարկելու մի այլ խոնարհ խնդիր:

Թոյլ տուէք, Ձերդ գերազանցութիւն, կազմել մի մասնաժողով (Комиссия) Ձեր կապիտուլի (եկեղեցական ժողով) անդամներից, որի առաջ ես վերոյիշեալ եղանակով կարողանամ առաջ տանել

գործս: Շատերն այդ բարձրապատիւ տէրերից ունին դուկտորութեան աստիճան և աստուածաբանութեան ուսուցչապետ էին, իսկ առաջ իմ աշակերտներն էին:

Յուսով եմ որ աւելի հաճելի կըլինի նոցա համար հանդարտ խօսակցել և, եթէ կարելի է, հերքել ինձ ապացոյցներով ու փաստերով, քան դատաւորական գահի բարձրութիւնից ծրագրել իմ դէմ հագւոր քրէական վճիռներ և յետոյ, ինչպէս լրեւում եմ, ներկայացնել Ձերդ գերազանցութեան ինձ տապալելու համար (Fulminirung): Եթէ որ Ձերդ գերազանցութիւնը հաճի ինքնին նախագահել այդ կոնֆերենցիային և խոնարհի այն աստիճան, որ իրատներ կարգայ իմ սխալանքների համար վկայութիւնների և փակտերի բացատրութեան գործում, ես այդ կը համարէի մեծ պատիւ ինձ համար և գուցէ թէ միայն այդ ժամանակ յաղթանակը ճշմարտութեան կողմը կըլինէր: Եւ եթէ Դուք գործ դնէք Ձեր հոլովական իշխանութիւնը ինձ վերայ, կարող եմ յուսալ, ի հարկ է, որ Դուք կըգերազասէք ամենից առաջ գործ դնել այդ իշխանութեան ամենագեղեցիկ, ամենաազնիւ և ամենաբարեբար յատկանիշը, որով աւելի նման կըլինիք Քրիստոսին—այն է—վարդապետութիւն: Եթէ կարողանան ապացուցանել իմ սխալը վկայութիւններով և փակտերով այն ժամանակ, այժմէն իսկ յայտնում եմ Ձեզ, պարտաւորում եմ հրապարակաւ յետ առնել բոլորը, ինչ որ գրել եմ այդ մասին, և հերքել ինքս ինձ: Եկեղեցին և մօքերը հանգստացնելու համար անշուշտ միայն այդպիսի վախճանը կարող է ցանկալի լինել, որովհետեւ գործը միմիայն ինձ չի վերաբերում: Հազարաւոր կղերականներ, բիւրաւոր աշխարհականներ ինձ պէս են մտածում և հնարաւոր չեն համարում ընդունել հաւատի նոր անդամներ: Մինչև իսկ ոչ մէկը նոցանից, որոնք հրապարակաւ յայտնեցին իրանց հպատակութիւնը, մինչև օրս ինձ չէ ասել թէ համոզուած է, որ իրօք այդ դրութիւնները ճշմարիտ են: Բոլոր բարեկամներս ու ծանօթներս նոյնն են հաստատում: «Ոչ քը գորան չէ հաւատում» լսում եմ ամենայն օր բոլորի բերանից: Աւստի կոնֆերենցիան այն ձևով ինչպէս որ ես առաջարկում եմ և արձանագրու-

Թեան հրատարակութիւնը ամենայն դէպքում կարող էին պարզել գործը, որին անհամբեր սպասում է անթիւ բազմութիւնը:

Կարելի է թէ, Զերդ գերագանցութիւն, կառավարկէք Զերմտիկ ժառանգութեամբ Գրած հովուական թուղթը որպէս աղբիւր, որից կարող կըլինի՝ քաղել խրատ և ուղղել կարծիքս:

Բայց պէտք է խոստովանիմ, որ նա թողեց ինձ վերայ բոլորովին հակառակ տպաւորութիւն: Ես պարտք եմ համարում տպացոյցանել, որ նա լի է մի շարք սխալ հասկացած, աղճատուած, խեղաթիւրուած և մոսացածին վկայութիւններով— մի շարք, որ երբ կարևոր և հակառակ փաստերը լուծմեն, գաղափար է առելիս իրականութեան միանգամայն աննման մի աւանդութեան մոսին: Նա, որին Զերդ գերագանցութիւնը յանձնել է այդ խնդիրը, անկասկած ինքը չէ հնարել այդ կեղծիքը, այլ հաւատալով փոխ է առել ուրիշներից (կարգօնի և ուրիշները): Եթէ նա լիքն է պաշտպանել իւր աշխատութիւնը առաջարկած կոնֆերենցիայի մէջ, այն ժամանակ ես պատրաստ եմ մի քանի ժամուայ ընթացքում հատառել իմ ատածը և կամ եթէ այդ ինձ չըլաջողութի հրապարակաւ բաւականութիւն սալ նորա վիրաւորուած պատուին: Գործի կարևորութիւնը աչքի առաջ ունենալով հարկ եմ համարում առաջարկել մի պայման՝ խնդրել կառավարութիւնից, որ նշանակէ մի պատմութեան և եկեղեցական իրաւաբանութեան մէջ փորձուած ատիճանաւոր որպէս վկայ ներկայ գտնուելու կոնֆերենցիային: Արդհետև այդ գործը ունի մեծ նշանակութիւն կառավարութեան համար, ուստի կարելի է ենթադրել, որ կառավարութիւն չի մերժի այս առաջարկութիւնը:

Անցեալի մէջ կարող ենք գտնել շատ փաստեր, որոնք ցոյց են տալիս թէ իմ առաջարկութիւնները համաձայն են եկեղեցու սկզբունքներին և նորա գործնականութեան: Այսպէս 411 թ. կազմուեցաւ կոնֆերենցիա 286 կաթողիկ և 279 գոնաղեան եպիսկոպոսներից, սոյն կոնֆերենցիայի երեք նիստերումն էլ նախագահում էր պետական պաշտօնեայ Մարցելին. Վիճելի վարդապետութիւնը քննուեցաւ և վճռուեցաւ յօգուտ կաթողիկ եպիսկոպոսների: Բազելի ժողովում 1433 թ. ներկայացան չիս կա-

լիկստինցի-ները ¹⁾ 18 տարի սորանից առաջ—Կոնստանցի ժողովում ենթարկուեցաւ նոր քննութեան հաղորդութեան ս. խորհուրդը անարատ գինով կատարելու մասին արգէն յայտարարած հրովարտակր։ Ասրա հետեւեալքն եղաւ որ պապական գահի վաղուց ճանաչած սոսմանափախումները, որոնցով չեխերին մեծ, բազմաբովանդակ և նախկին հրովարտակի միտքը փոխող զիջումներ եղան։

Աւելի մեծ նմանութիւն ունի իմ առաջարկած քննութեան ձևին Վրանտիական պատմութեան մէջ յայտնի կոնֆերենցիան Du Perron (Eureux) եպիսկոպոսի և պետութեան պաշտօնեայ բողոքական գիտնական Du Plessis—Mornay ձեռքով, որ Հենրիկոս Դ-ի անօրինութեամբ կայացաւ Ֆրանսերլուում։ Հարկաւոր էր ապացուցանել, որ Մորնէյի իւր հաղորդութեան ս. խորհրդի մասին գրած գրքում բերած կտորների մեծ մասը սխալ և անկանոն են։

Մորնէյի բերած օրինակները քննելուց մի քանի օր յետոյ կոնֆերենցիան, վերջինիս տկարութեան պատճառով ընդհատուեցաւ, սակայն յուզուած մտքերի վերայ խիստ բարերար ազդեցութիւն թողեց յօգուտ կաթոլիկական գործի։

Դերապատիւ արքեպիսկոպոս! ես Ձեզ եմ թողնում ընտրելութէ ի՞նչ ձև էք կրամենում տալ իմ և բազմաթիւ կաթոլիկ գերմանացիների ցանկացած կոնֆերենցիային, նոյնպէս Ձեզ եմ թողնում ընտրել այն անձը, որ պէտք է ընդդիմախօսէ։ Ձեր վիճակի մէջ կան բազմաթիւ աստուածաբաններ, որոնք ի հարկէ մեծ հաճութեամբ կը հետեւին Ձեր հրաւերին։ Փորձերը ցոյց են տալիս թէ հաւատարապէս ճանաչուած են պապերից և աստուածաբաններից, որ հաւատի վերաբերեալ հարցերը մօտ են եղել ինչպէս հոգևորականների, նոյնպէս և աշխարհականների սրտերին և որ

1) Ժէ. Դարում հուսիսների մի մասը ընդունեց կաթոլիկութիւնը հաղորդութեան ս. խորհրդի բոլոր հաւատացեալների համար։

վերջիններս կարող են մասնակցել աւանդութիւնների գիտնական հետազոտութիւններին և հաստատութիւններին:

Իմ առաքելական դարու եկեղեցու մասին գրած շարագրութիւնս Զերգ գերապատուութիւնը խրախուսեց և Վերմանիայի բոլոր կաթողիկոսները գտան նորա մէջ եկեղեցու սկզբնական ժամանակների ճիշտ պատկերը, և նոյն իսկ անդրալպեան եզուիտները արհամարհութիւն ցոյց չբոլորին դէպի նա: Եթէ նոր հրովարտակները պարունակում են իրանց մէջ ճշմարտութիւններ, ուրեմն եւթարկում եմ՝ յանդիմանութեան նորա համար, որ եղծել եմ առաքելական դարու պատմութիւնը: Հին եկեղեցու կազմակերպութիւնը, Պօղոսի և միւս առաքեալների դէպի Պետրոս ունեցած յարաբերութիւնների մասին գրած գրքիս մի մասը այդ դէպքում հիմնովին սխալ է, և ես հարկադրուած կրկնէի գատապարտելու նորան և ձանաչելու, որ ես չեմ ըմբռնել ոչ Ղուկասի առաքելական գործերը և ոչ էլ առաքելական թղթերը:

Վատիկանի նոր վարդապետութիւնը վերագրում է պապին լատին լեզուով *totam plenitudinem potestatis* (totam plenitudinem potestatis) ամբողջ եկեղեցու վերայ, ինչպէս և իւրաքանչիւր աշխարհականի, քահանայի և եպիսկոպոսի վերայ—այնպիսի իշխանութիւն, որ ամբողջութեամբ իւր մէջ բոլորը՝ ինչ որ քիչ թէ շատ վերաբերում է հաւատին, բարքին, աշխարհային պարտականութիւններին, զիսցիպլինային, իշխանութիւն՝ որ կարող է բոլորին՝ թագաւորին, ինչպէս և մըշակին, անմիջապէս ձերբակալել, պատժել, հրամայել և արգելել: Այդ վարդապետութեան խօսքերը այնպիսի մտադիւրութեամբ ընտրուած են, որ եպիսկոպոսներին, բացի պապի գործակալ և ներկայացուցիչ անուններից, ոչ մի ուրիշ անուն կամ հեղինակութիւն չի կարելի տալ: Իւրաքանչիւր մարդ, որ փոքր ի շատե՛ծանօթ է պատմութեան և եկեղեցական հայրերի գրուածներին, կը համաձայնի, որ սորանով ոչնչանում է հին եղեցական եպիսկոպոսութիւնը իւր ներքին էութեամբ, և առաքելական հաստատութիւնը, որին պատկանում է, եկեղեցու հայրերի համաձայն, բարձր նշանակութիւն և հեղինակութիւն գործել է մի սուրբ գրկուած էութիւնից: Արդհետեւ ոչ ոք չի մտածի, թէ միւսնոյն

վիճակի մէջ կարող են լինել երկու եպիսկոպոս, որոնցից մէկն է պապ, իսկ միւսը սոսկ եպիսկոպոս, պապի տեղապահը կամ վիճակաւոր գործակալը երբէք եպիսկոպոս և առաքեալի յաջորդ չէ: Պապի հաւատարմատարը եթէ հաճի կարող է դառնալ ազգեցիկներին մէկը, ինչպէս պապի արտօնութիւններով օժտուած եզուիսը կամ աղքատ վարդապետը և ես լաւ գիտեմ, թէ Հռոմում եպիսկոպոսները ի՞նչ միջոցներով աշխատում են իշխանութիւն ձեռք բերել, նոցա յաճովս ասում են—որքան պապը զօրեղ լինի, նոյնքան գուք կը զօրեղանաք, որովհետեւ նորա ոյժի կատարելութիւնից ձեր վերայ էլ կը թափուին առատ ճառագայթներ: Փոքրամասնութեան եպիսկոպոսները լաւ կարողացան գուշակել այդ խոստումների անզօրութիւնը ինչպէս ցոյց է տալիս «Analytische Synopsis»-ը. նոքա հասկացան, որ պապի տիեզերական եպիսկոպոսի իշխանութեամբ ի հարկէ ինքեանք կը դառնան եկեղեցու բարձր պաշտօնեաներ, բայց ոչ երբէք ձգմարիտ եպիսկոպոսներ: Դուք, գերապատիւ Տէր, մասնակցեցիք Յուլիոսի 15-ի¹⁾ պատգամաւորների ժողովին, որ հաստատապէս դիմագրեց նորա գիտաւորութիւններին, միւսնոյն ժամանակ պ. Ֆոն Կետտելերը, որպէս զի զօրացնէ այդ առաջարկութիւնների նշանակութիւնը, ծունկ չդրեց պապի առաջ: Այդ առաջարկները, ինչպէս յայտնի է մնացին անհետեանք: Բարձրատիժոն եպիսկոպոսները, որոնք կորցրել են այժմ հին - եկեղեցական նշանակութիւնը, միսթարւում էին նորանով, որ պապի հրովարտակի մէջ ասուած էր. «եպիսկոպոսական իշխանութիւնն է potestas ordinaria subdelegata (ինչպէս սովորաբար ձեւակերպւում են կանոնականները) և պապի պարտականութիւնն է զօրացնել նորան. այդ հաստատուած է Գրիգոր Մեծի ամիլտի խօսքերով— որ եթէ առաջ բերենք լրիւ միւսների հետ միասին ցոյց կը տար աշխարհին, որ այդ եօթներորդ դարու պապը սատիկ զղուանքով, որպէս աստուածահայհոյութիւն, մերժել է իրանից համաշխարհային եպիսկոպոսի տիտ-

1) Այստեղ խօսքը այն յանձնաժողովի մասին է, որ յիշել է Թարգմանիչը իւր յառաջաբանում:

զոսը, որ այժմ վերականգնեց Հռոմում, իրան անուանելով՝ «Ծառայ ծառայից Աստուծոյ»:

Ընդհանրապէս ժողովից առաջ և ժողովի ժամանակ պակաս չէին խնդիրներ, առաջարկներ և նախագգուշութիւններ: Դուք ևս, գերապատիւ Տէր, մասնակցում էիք նոցա Զեր ստորագրութիւններով: Յունուարի 12-ին պապի հասցէին ուղղած խնդրի մէջ, որին դուք ևս ստորագրել էիք, փոքրամասնութեան պատկանող եպիսկոպոսները յայտարարել էին, որ «եկեղեցական հայրերի ասացուածքները և գործերը, պատմական իսկական վաւերացումները և նոյն իսկ կաթողիկական վարդապետութիւնը յառաջացնում են մեծ գթութեամբ իրենց, որոնք արգելում են հրապարակ հանելու անսխալականութեան վարդապետութիւնը»: Այդ գթութեամբ իրենցը քննելուց առաջ, ինչպէս իրանք են ասում, նորա վախեցան և խնդրեցին պապին, որ նա այդ ժողովի խորհրդածութեան նիւթ չդարձնէ, որով ստիպուած կրկին հրաժարուել անսխալականութեան դաւանութիւնից: Երբ պապը պնդեց որ ժողովը զբաղուի այդ խնդրով՝ գերմանական եպիսկոպոսները Մարտի 11-ին պահանջեցին հանգամանորէն խորհրդածութիւններ անսխալականութեան հարցի վերաբերմամբ, որոնց պէտք է ղեկավարէին երկու կողմից ընտրուած պատգամաւորութիւնները: Թոյլ չտուին խորհուրդ կազմելու, ճառերը մնացին սյնպիսի դատաւորութեամբ (aula), որի մէջ անկարելի էր գտնել կանոնաւոր դատողութիւն: Թէ որքան անհրաժեշտ և օգտակար կրկինէին այդպիսի հետազօտութիւնները խորհրդածութիւնների ժամանակ, այդ երևում է հետեւեալ օրինակից: Մի տպած տոմսակի մէջ խաւարկան եպիսկոպոսների մեծ մասը յայտնել էր ցանկութիւն, որ պապի անսխալականութիւն ճանաչուի որպէս հաւատի վարդապետութիւն, որովհետեւ այդպէս էին ուսուցանում երկու իտալացի ազգի պարծանքները Թովմաս Ալիլինատացին և Ալֆօնս Լիգուօրին — եկեղեցու այդ երկու փայլուն աստղերը ¹⁾:

1) Նայել տիեզերական ժողովի պաշտօնական գործերի հաւաքածուի II 153.

Սակայն յայտնի եղաւ, ինչպէս եւ նոյնպէս և Գրաարին յիշեցրինք, որ վերոյիշեալ Թովմասը խաբուած էր մտացածին վկայութիւններով, որովհետեւ նա իւր ուսմունքը հաստատելու համար միշտ և առանց բացառութեան օրինակներ էր բերում կեղծիքներից և երբէք չէ գիմած եկեղեցական հայրերի և ժողովների կանոնների բնագիրներին: Իսկ ինչ վերաբերում է Վիգուօրին, այս պէտք է ասել, որ եթէ մի թեթեւ հայեացք ձգէ փորձուած աստուածաբանը նորա շարադրութեան վերայ, կըգայ այն եղբակացութեան, որ նա Թովմասից աւելի ի չարն է գործ դրել առաւ վկայութիւնները: Իմ այդ սխալներից ցուցումները գրաւեց իւր վերայ Հռոմի ուշադրութիւնը, իմ դէմ ուղղած և Հռոմում ծրագրած շարադրութեան հեղինակին ասում է ¹⁾. «այդ մասին ազմուկ բարձրացաւ հետեաբար հարկաւոր էր ենթարկել անդայման քննութեան այդ գործը: Այդ քննութիւնը, եթէ որ նա կատարուէր բաւականին ընդարձակ և հիմնաւոր, ի հարկէ՛, շատ հեռու կըտանէր. նա կըգար այն եղբակացութեան, որ պապի անօրաւականութեան թէօրեան մտել է եկեղեցու մէջ զփտաւորեալ հնարածոյքների և կեղծիքների շնորհիւ և ապա տարածուել է և հաստատուել բռնութեամբ, հին ուսմունքների ճշմամբ, զանազան իշխանական միջոցներով ու խորամանկութեամբ:

Այսպիսով անօգուտ կըլինէին բոլոր ջանքերը, ընդգիծութիւնները, զեկուցումներն ու խնդիրները, ոչ մի բանի չէին համաձայնում—մինչդեռ յաճախ և ամենայն դէպքում աչքի առաջ ունէին վերոյիշեալ Փլորենտեան ժողովի օրինակը, ուր յոյների նկատողութիւնը՝ թէ նոյա առաջարկում են եկեղեցական հայրերի սղաւաղուած օրինակները, ստիպեց ժողովականներին քննելու և դատելու, որ կատարուեց մեծ հոգատարութեամբ և շարունակուեց մի քանի ամիս: Անկասկած Չերդ գերապատուութեան յայտնի է, որ ճշմարիտ աիեզերական ժողովից, եթէ նա

1) De Romani Pontificis suprema potestate docendi disputatio theologica, Neapoli 1870, p. 50: En tota clomorum, quas circumeirca aundimus, causa.

պէտք է հրատարակէր գաւանաբանական որոշումներ, ի սկզբանէ անտի պահանջուովէ որպէս պայման նորա նշանակութեան ամենածիշտ և հասուն քննութեան աւանդութիւնների: Ինչպէս եղաւ որ այդ բանի վերաբերմամբ տիեզերական ժողովի վարմունքը անհամաձայն դուրս եկաւ 1870 թ. Հոսի ժողովին: Ի հարկէ Կարգօնի արքեպիսկոպոսի շարադրութիւնը, որ արդէն ընդունուած է նախապատրաստական յանձնաժողովներում և այժմ ծառայում է իբրև ազացոյց ժողովուած եպիսկոպոսներին մի ժամ անգամ չէր դիմանայ քննութեան:

Եկեղեցու ամբողջ պատմութեան մէջ բոլոր տիեզերական կոչուած ժողովներից ինձ յայտնի է միայն մէկը, որի մէջ ինչպէս և վատիկանի ժողովի մէջ իշխանաւորները թոյլ չտուին աւանդութիւնները ենթարկել հիմնական քննութեան. դա Եփեսոսի 449 թ. ժողովն էր, որտեղ, այսպէս առած աւազակների ժողովում մեծ գեր էր խաղում բռնութիւնը: Վատիկանի ժողովում նոյնպէս արգելեցին կանոնաւոր և մանրամասն կերպով քննել գործը, ժողովի գործաւարութեան կարգը, պապական կոմիտիան և մեծամասնութեան կամքը: Այսպիսի քննութիւնը ի հարկէ լոյս աշխարհ կը հանէր գթութիւն և անախորժ գործեր, բոյց կաղատէր եկեղեցին շփոթութիւններից, որը արժանի է և Ձեր ցաւակցութեան: Եթէ Դուք, չնայելով դորան, գարծեալ կը պնդէք որ վատիկանի ժողովը բոլորովին ազատ է եղել, ապա ուրեմն ազատ բառը Դուք ընդունում էք ի հարկէ ոչ այն մտքով, ինչ մտքով որ ըմբռնում են աստուածաբանները:

Ժողովը ազատ է ըստ ուսուցման աստուածաբանութեան միայն այն ժամանակ, երբ տեղի է ունենում ազատ քննութիւն և վերլուծութիւն բոլոր տարակուսանքների և գթութեան թիւնների, երբ թոյլ է տրուում առարկութիւններ և քննուում են կանոնաւոր կերպով, որպիսին պահանջում է աւանդութիւնների հետազօտութիւնը: Ար այդ բանը գոնէ համեստ կերպով չսխառեցաւ, որ հռոմէական աշխարհի եպիսկոպոսների մեծագոյն մասը ցանկութիւն չունէր կամ չէր կարող իսկապէս որոշել սխալը՝ ուղղեց և ճշմարիտը կեղծեց, այդ ապացուցանում են խոսկիայում

երեւցած և Հռոմում տարածուած շարադրութիւնները, օրին. համար գոմինիկեան միաբան և Մանգուլի եպիսկոպոս Խիլեարդինը՝ այդ ապացուցանումէ նոյնպէս և այն՝ իրողութիւնը, որ հարկւրաւոր եպիսկոպոսներ կարողացան առանց կարմրելու հիմնուել Ալֆոնս Լիգուորի իբր թէ անձեռնմխելի հեղինակութեան վերայ:

Երբ եզուիտները ծրագրեցին հաւատի գաւանդութիւնը դարձնել պապի բացարձակ իշխանութիւնը եկեղեցու և պետութեան վերայ՝ ուսուցման և կառավարութեան մէջ նոքա մտածեցին ինչպէս յայտնի է, այսպէս կոչուած sacrificio dell' intelletto (զոհումն բանականութեան) և հաւատացնումէին իրանց կողմնակիցներին ու աշակերտներին—շատերը նոցանից նոյն իսկ եպիսկոպոսները յիշուի համալուեցին—որ ամենալաւ զոհաբերութիւն Աստուծուն և ամենաբարձր քրիստոնէական հերոսութիւնը նորանումն է, որ մարդ հրաժարուելով սեպհական բանականութեան լոյսից, ստացական ծանօթութիւններից և խոհեմութիւնից կոյր հաւատով անձնատուր լինի պապի անսխալական վարդապետութեան, որպէս միակ յուսալի աղբիւր կրօնական ծանօթութիւնների: Այդ միաբանութիւնը յաջողութեամբ կարողացաւ մեծամասնութեան աչքում մտաւոր ծուլութեան տալ տատուածահաճոյ զոհի նշանակութիւն և համոզել երբեմն նոյն իսկ այնպիսի մարդկանց, որոնք շնորհիւ իրանց կրթութեան կարող էին ձեռնարկել պատմական քննութեան, հրաժարուելու նոցանից (քննութիւն):

Բայց գերմանական եպիսկոպոսները, որքան թոյլ են տալիս դատելու նոցա հոլուական թղթերը, այդ ատիճանի կուրուսթեան չհաւան: Մարգկային գիտութեան, հարցասիրութեան և քննութեան նոքա դեռ ևս տալիս էին իրաւունք և գործունէութեան տապարէզ:

Նոքա նոյնպէս գիմումէին պատմութեան, ինչպէս այդ արաւ հոլուական թուղթը, որին Դուք ևս ստորագրել էիք: Իմ ձեռքս հասած Ֆրէյլբուրգեան եպիսկոպոս Լոտար Ֆոն Կիլբելի հոլուական թղթի Գրգ. երեսում ասուած է. «ստանումէ արդեօք պապը նոր յայտնութիւն. կարո՞ղ է տալ հասարակ նոր անդամներ: Ի հարկէ՝

ոչ. նա միայն կարող է յայտարարել, որ այս ինչ յայտնի վարդապետութիւնը գտնուում է ս. Գրքի և եկեղ. տւանդութիւնների մէջ, հետեաքար նա աստուածայայտնեալ է, գորա համար բոլորը պէտք է հաւատան նորան: Չեմ կատկածում որ Ձերդ գերապատուութիւնը և միւս գերմանական եպիսկոպոսները համաձայն են այս խօսքերին: Այդ դէպքում բոլոր գործը, եկեղեցու այս շփոթ դրութեան ժամանակ, դառնում է զուտ պատմական մի հարց, որը պէտք է վճռել միայն այն միջոցներով, որոնք յայտնի են և այն կանոններով, որոնք մեծ ոյժ ունին ամենայն պատմական քննութեան և անցեալի ծանօթութեան համար, հետեաքար նախ, որոնք պատկանում են պատմութեան իրողութիւններին: Պատը և եպիսկոպոսները ներկայ դէպքում անպատճառ պէտք է ենթարկուին, այսպէս կոչուած, ընդհանուր կանոնին, այն է՝ եթէ կամենում են որ իրանց որոշումները լինին ձեռնհաս, ապա ուրեմն նախ պէտք է գործ դնեն գործաւարութեան այն ձեւը, պէտք է լսեն պարտուպատշաճ քննութեամբ այն վկաների ցուցումներին, որ բոլոր ժամանակների և ազգերի պատմութեան հմուտ գատաւորների ընդհանուր համաձայնութեամբ կարող է ստորգել ճշմարտութիւնը: Հետեաքար հարկաւոր էր և այժմ էլ հարկաւոր է պատասխան տալ հետեւեալ երկու հարցերին համաձայն այդպիսի գործաւարութեան: Նախ՝ ճշմարիտ է որ Քրիստոսի երեք անգամ դիմելը Պետրոսին բոլոր եկեղեցիները, նորա սկզբից մինչև յետին ժամանակներն, ըմբռնում էին այն մտքով, ինչ մտքով որ բացատրում են այժմ՝ որպէս թէ շնորհած է պապերին անոխաւականութիւն և անսահման տիեզերական իշխանութիւն: Երկրորդ՝ ճշմարիտ է որ բոլոր ժամանակների եկեղեցական տւանդութիւնները՝ թէ եկեղեցական հայրերի գրուածներում և թէ պատմութեան իրողութիւնների մէջ, վկայում են որ ճանաչել են պապերի այդ կրկնակի իրաւունքը:

Եթէ այս հարցերին անհրաժեշտ է պատասխանել՝ ոչ. ապա ուրեմն հազիւ թէ իրաւունք ունենային դիմելու ինչպէս այդ անում են պ. Ֆոն Կիւբէլ և ուրիշները, Ս. Հոգու օգնութեան:

որ նոցա կարծիքով իբր թէ ասպաճոված է պապի համար, և ուստի հարկաւոր է հնազանդել հաւատի նորա որոշումներին: Հէնց այդ ամենից առաջ կարեւոր է ասպացուցանել, թէ ճշմարիտ որ աստուածային օգնութիւնն ասպաճոված է նորա համար, մինչև այժմ այդ բանը ճիշտեղ է ասպացուցուած: Ժողովում չէր, որ չերկնչելով նոյն իսկ կեղծիքներից, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Կօրգոնի գլխաւոր շարադրութիւնը, տուին բոլորովին սխալ գաղափար աւանդութեան մասին միանգամայն չխօսելով ամենահամոզեցուցիչ իրողութիւնների և հակառական վկայութիւնների մասին. ահա այս է որ կամենում եմ ասպացուցանել:

Այժմ հրաւիրում եմ Ձերդ գերապատուութեան ուշագրութիւնը այն վարդապետութեան վերայ, որ մենք պէտք է դաւանենք, որը գործի էութեամբ, պապի յայտարարութեամբ և անսրխալականութեան կողմնակիցների խոստովանութեամբ չէ հասարակ անդամ հաւաստի, այլ հէճակաւ անդամ հաւաստի, որ այստեղ խօսքը հաւատի կանոնի (o regula fidei) և նորմայի մասին է, որով որոշում է թէ ի՞նչ է հարկաւոր հաւատալու և ի՞նչ ոչ: Այն հարցին, թէ ի՞նչու կաթոլիկը հաւատում է սորան կամ միւսին—ասպաքայում նա կարող է և պէտք է պատասխանէ միայն այս—ես այդ հաւատում կամ մերժում եմ նորա համար, որովհետև անսխալական պապը հրամայում է հաւատալ և մերժել: Հաւատի այդպիսի բարձրագոյն սկզբունքը երբէք չպիտի նսեմանայ եկեղեցու մէջ, նա պէտք է փայլէ ս. Գրքի մէջ արեւից աւելի պայծառ: Նա որպէս լուսատու առաջ պէտք է լուսաւորէ եկեղեցին բոլոր ժամանակներում և ամենայն տեղ և պէտք է համարուի գլուխ ամենայն ուսուցման: Մենք բոլորս սպասում ենք բացատրութեան, թէ ինչպէս եղաւ որ եկեղեցին միայն 1830 տարուց յետոյ մտածեց դարձնել հաւաստի անդամ այն վարդապետութիւն, որ պապը Հոկտեմբերի 28-ին Ձերդ գերապատուութեան գրած նամակի մէջ անուանում է *ipsum fundamentale principium catholicae fidei ac doctrinae* (ամենահիմնական սկզբունք կաթոլիկական հաւատի և վարդապետութեան): Այդ ինչպէս էր եղել, որ պապերը և աստուածաբանական դպրոցները դարերի

ընթացքում ներդաստնութեամբ նայում էին թէ ինչպէս ամբողջ երկրներ հիմնական վարդապետութիւնը հերքում էին: Եւ ինչպէս կարող էր եկեղեցին պահպանել իւր միութիւնն այն դէպքում: Երբ հաւատի հիմունքների մէջ բաժանումն կայ: Եւ ի՞նչն էր պտտճառը, թոյլ տուէք համարձակութեանս, որ Գուք, Ձերդ գերապատուութիւն, այնքան երկար ժամանակ և յամառութեամբ զիմադրեցիք այն նորահնար դաւանութեան: Նորա համար որ բարեպատե՜հ չէր (inopportun) — կասէք դուք: Բայց մի՞թէ կարող է լինել երբ և իցէ անբարեպատե՜հ ժամանակ տալու հաւատացեալներին հաւատի բանալին, յայտարարելու հաւատի հիմնական անդամը, որից կախումն ունին բոլոր մնացածները: Այժմ կանգնած ենք անդունդի առաջ, որ բաց արեց Յուլիսի 18-ը....:

Նոր որոշումների բարձր կարեւորութիւնը կշռել ցանկացողներին առաջարկում եմ՝ ուշի ուշով համեմատել ժողովի հրովարտակի երրորդ գլուխը չորրորդի հետ և պարզել թէ ինչ սխառտեմով է յայտնուում այստեղ տիեզերական անսահման բարձր իշխանութիւնը և հոգեւորական զիկտատուրը: Դա է այն կատարեալ իշխանութիւնը բոլոր եկեղեցիների և իւրաքանչիւր անհատի վերայ, որին ձգեցին պապերը Գրիգոր Է-ից սկսած. այդ արտայայտուած է բազմաթիւ կոնդակների մէջ սկսած Unam sanctam-ից: որից պէտք է հաւատան և խոստովանեն այժմ բոլոր կաթոլիկները: Այդ իշխանութիւնը անսահման և անչափ է, ամենուրէք է, և ուր որ, ինչպէս ասում է Ինովկինգոս Գ-ը, կայ մեղք կարող է պատժել բոլորին, չի ընդունում ոչ մի բողոք և է բարձր ինքնակամութիւն, որովհետեւ պապը Բոնիֆացիոս Ը-ի ասելով, կրում է իւր մէջ բոլոր օրէնքները: Եւ որովհետեւ նա այժմ անսխալական դարձաւ, ուրեմն կարող է մի ակնթարթում, մի խօսքով orbi (աշխարհ) այսինքն զիմելով բոլոր եկեղեցիներին, ամենայն վիճակ, ամենայն վարդապետութիւն, ամենայն պահանջ դարձնել անպայման և անփոփոխ հաւատի վարդապետութիւն: Նորա առաջ չի դիմանում ոչ մի իրաւունք, ոչ մի անձնական և հասարակական ազատութիւն, կամ ինչպէս ասում են կանոնիկոսները — Աստուծու և պապի դատաստանը

միւսնոյնն է: Այդ սխառեմի ծագումը բովանական է և կրում է իւր վերայ նորա կնիքը. նա երբէք չի կարող մոռաք գործել գերմանական երկրներում:

Որպէս քրիստոնեայ, աստուածաբան, պատմաբան և քաղաքացի չեմ կարող ընդունել այն վարդապետութիւնը:

Որպէս քրիստոնեայ—նորա համար, որ չի համապատասխանում աւետարանի ոգուն և ֆրիստուսի ու առաքեալների պարզ խօսքերին. նա ուղղակի կամենում է հաստատել այս աշխարհի թագաւորութիւնը, որ ֆրիստուս մերժեց—ցանկանում է թագաւորել հօտի վերայ, որ արգելեց Պետրոս ուրիշներին և իրան: Որպէս աստուածաբան նորա համար, որ բոլոր աւանդութիւնները անհաշտելի կերպով հակասում են նորան: Չեմ կարող ընդունել որպէս պատմաբան նորա համար, որ որպէս պատմագէտ ես գիտեմ, որ տիեզերական իշխանութեան թէօրիայի իրագործումը եւրոպայում պատճառ է եղել արիւնհեղութեան, խռովութեան և ամբողջ երկրների կործանման. խախտել է հին եկեղեցու օրգանական գեղեցիկ կազմութիւնը. ստեղծել, սնուցել և հաստատել է գարշելի չարութիւններ եկեղեցու մէջ: Վերջապէս պէտք է մերժեմ որպէս քաղաքացի նորա համար, որովհետեւ տէրութիւնների, թագաւորների և բոլոր քաղաքական կարգերի պապի իշխանութեան ենթարկելու ձգտումները և այն բացառիկ դիրքը, որ այդ վարդապետութիւնը ձգտում է յատկացնել կղերին, հիմք է դառնալու անվերջ և կորստաբեր գոտութիւնների թագաւորութիւնների և եկեղեցու, հոգևորականների և աշխարհականների մէջ: Չեմ կարող թագցնել, որ այդ վարդապետութիւնը, որի հետևանքն եղաւ հին գերմանական կայսերութեան կործանումը, այն դէպքում, եթէ տիրապետող դառնայ Գերմանիայի կաթոլիկ ժողովուրդի մէջ, իսկոյն կըտեղափոխէ անբուժելի հիւանդութեան սաղմը նոր կազմուած կայսերութեանմէջ¹⁾:

Մնամ յարգանքը Ձերդ գերապատուութեան խոնարհ

Յ. ՓՈՆ ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ.

1) Հռոմէական կուրիայի և եզուիտների պաշտօնական օրգանում՝ «Civiltà» մարտի 18-ից 1871 թ., երես 664, հէնց այժմ կարգացի հետեւեալը:

ԺԱ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇԵՐՐ-Ի ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ:

2 Ն ապրիլի 1871 թ.

Ողորմութեամբ Աստուծոյ և շնորհիւ առաքելական սուրբ զահի, ես Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Միւնխենի և Ֆրէյլինգենի, պալատական պրելատ և տրօն-ասիստենտ Նորին Արքութեան և այլն և այլն:

Վիճակի բոլոր բարձրապատիւ կղերին և հաւատացեալներին ողջոյն և աստուածային օրհնութիւն:

Stiftsprobst և աստուածաբանութեան ուսուցչապետ գովորտ Ֆոն Դեօլլինգերը այս տարու Մարտի 29-ին ուղարկեց մեզ զեկուցումը իւր յարաբերութեան մասին գէպի Վատիկանի տիեղերական ժողովրդ և նորա մինչև այժմ եղած սրոշումները, որը յանձնեց միւնխեն ժամանակ աուգսբուրգեան լրագրի տրամադրութեան (Augsburger Allgemeine Zeitung): Նա արգէն հրատարակուած է այստեղ (տարոյս Մարտի 31-ից № 90-ի արտակարգ жетрoopдинaрный) յաւելումով մէջ:

Այդ հրատարակութիւնը հարկադրում է մեզ զարձնել տալ արժանապատիւ կղերի և իմ վիճակի հաւատացեալների ուշադրութիւնը նորա գլխաւոր սխալմունքների վերայ, որ արժանի է ցաւակցութեան, և հեռացնել կաթոլիկական եկեղեցուց նորան և նորա գրուածքը, եթէ կրպաշտական է յամառութեամբ:

ա. Հեղինակը ցանկանում է, որ թոյլ տան իրան եպիսկոպոսների կամ աստուածաբանների ժողովում ներկայացնել իւր տպացոյցները այն բանի թէ Վատիկանի ժողովի չորրորդ նիստի

«պապն է ամենաբարձր դատաւորը քաղաքական օրէնքների, նորա մէջ, որպէս իւր բարձրութեան, միանում են երկու իշխանութիւնները՝ հոգեւոր և մարմնաւոր, որովհետեւ նա է փոխանորդ Քրիստոսի, որ է ոչ միայն յաւիտենական սուրբ, այլ և թագաւոր թագաւորաց և Տէր տէրանց»... Եւ յետոյ. «Պապը իւր բարձր արժանաւորութեան շնորհիւ, գլուխ է այդ երկու իշխանութեան»:

Հաւատի որոշումները չկան ոչ ս. Գրքի մէջ, ինչպէս հասկացել են նորան ս. Հայրերը, ոչ եկեղեցական աւանդութեան վաւերական պատմութեան մէջ. միեւնոյն ժամանակ աւելացնում է, որ վերջինը եղծուած է մոտացածին կամ աղաւաղուած գոյումենոներով և թէ այդ հրովարտականները հակասում են Հին եկեղեցական որոշումներին:

Այստեղ մեղանից չի պահանջուում գործի քննութիւն ու վճիռը, նա աղգէն լծուած է: Տիեզերական, կանոնաւոր, ազատ և եկեղեցու գլխի ղեկավարութեամբ կազմած ժողովը ուշադրութեամբ քննելուց յետոյ պարզաբանեց, ձևակերպեց և որոշեց կաթողիկ եկեղեցու զարգացեալութիւնը հռոմէական պապերի առաջնութեան մասին:

Ամեն կաթողիկ քրիստոնեայ այժմ գիտէ, թէ ինչ է առաջարկում հաւատալու եկեղեցին: Այն եկեղեցին, որին Յիսուս Քրիստոս խոստացաւ իւր օգնութիւնը յաւիտեան, չի կարող պահանջել մեղանից ուրիշ հաւատ, բացի Աստուծու յայտնածից: Արեւմտ ու կրճակառակէ եկեղեցու որոշումներին, նա կրճակառակէ Աստուծուն: «Ապա եթէ և եկեղեցւոյն ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրև զհետնաւորն և զմաքսաւորն»: Մատթ. ԺԸ. գլ. 17 հր.:

բ) Հեղինակը հաստատում է որ, այստեղ խօսքը զուտ պատմական խնդրի մասին է, որ հարկաւոր է լծուել այն միջոցների օգնութեամբ, որոնք յայտնի են և այն օրէնքներով, որոնք ունին զօրութիւն ամենայն պատմական քննութեան համար, անցեալը ճանաչելու համար, հետեւաբար այն օրէնքների, որոնք պատկանում են պատմական իրողութիւններին:

Սորանով պատմական քննութիւնը բարձր է դասուում եկեղեցուց, եկեղեցական որոշումները զոհ են դառնում պատմագէտների վերջնական վճիռներին, Աստուածահաստատ վարդապետութիւնը եկեղեցու վերցւում է նորանից և կաթողիկական ճշմարտութիւնը ենթարկւում է կասկածանքի: Թող մերձենայ գիտութիւնը որքան ուզէ և երբ կամենայ կաթողիկական վարդապետութիւններին և քննէ նորան իւր բոլոր մարդկային միջոցներով, նա կը գիմանայ ամեն տեսակ փորձերի: Բայց անհաւատ

գիտութիւնը սրբան էլ հակառակի Աստուծուն և Նորա յայտնութեան, եկեղեցուն և Նորա հաւատի որոշումներին—երբէք և ոչ մի դէպքում չի կարող շարժել այն փէշը, որի վերայ հիմնեց Յիսուս իւր եկեղեցին (Մատթ. ԺԶ. 18 հ.):

գ). Հեղինակը զեկուցանում է, որ անցեալ տարուայ Յուլիսի 18-ի հրովարտակաները «ամենեւին համաձայն չեն եւրոպական պետութիւնների նամանաւանդ Բաւարիայի կաղմակերպութեան» — որ այդ վարդապետութիւնը, որի պատճառով կործանուեց վերջին գերմանական կայսերութիւնը — եթէ նա տիրապետող դառնայ Գերմանիայի կաթողիկ ժողովուրդի մէջ, իսկոյն կրտեզափոխէ անբուժելի հիւանդութեան սաղմը դեռ նոր կաղմակերպուած կայսերութեան մէջ»:

Մենք բարձրաձայն բողոքում ենք այդ բոլորովին սխալ ենթադրութեան և չար մեղադրութեան դէմ և յայտնում ենք, որ դա է ամենայն հիմունքներից զուրկ կասկած կաթողիկական եկեղեցու, Նորա գլխի, եպիսկոպոսների և բոլոր անդամների վերայ, որոնք երբէք չեն դադարի «տալ զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ»: Մատթ. ԻԲ. 21 հր.):

Յիբելի հաւատացեալներ 1). հայեացքները, հիմնական գրութիւնները և դատողութիւնները, որոնք արտայայտուած են այդ ակտի մէջ և որոնցից բերենք միայն գլխաւորները, տարածուած էին շատ գրքերի, պարբերական մամուլի և լրագիրների մէջ հակաքրիստոնէական կրքով և մաղձով Վատիկանի ժողովի մասին յայտարարութիւնների ժամանակից: Այդ մասին վաղուց արդէն նախազուշակել էին, որը այժմս այդ ակտի շնորհիւ շատ հաւանական է երևում, թէ այդ զեկուցման հեղինակը Վատիկանի ժողովի դէմ եղած շարժման մտաւոր պարագլուխն էր, որ այնքան մեծ ազմուկ և շփոթութիւն ձգեց մտքերի և իւղների մէջ:

Ուրիշ շատ բազմաթիւ հակառակորդների գրաւոր առարկութիւններ և հերքումներ, դժբաղդաբար, անուշադիր էին թողնուած նոյն իսկ եկեղեցու հակառակ շրջաններում:

1) Գերմաներէն Diöcesanen նշանակում է հաւատացեալներ, որոնք պատկանում են Դիօցիզի ճակատի:

Իսկ այժմ այդ մարդու, որ մինչև այժմ յարգուած և բարձր պատիւ էր վայելում եկեղեցու և պետութեան կողմից, հրապարակ դուրս գալով գործը ապստամբութեան կերպարանք է ընդունում կաթողիկ եկեղեցու դէմ:

Սիրելի հաւատացեալներ! Ճանաչելով մեր հոլուական պարտքը առանց յապաղելու դիմեցինք ձեզ այս լուրջ և նախազգուշացնող հոլուական խօսքերով՝ միևնոյն ժամանակ գործին վերաբերեալ կարևոր կարգադրութիւններ անելով:

Ապագայում միջոցներ գործ դնելիս աչքի առաջ կունենանք Գերմանիայի կաթողիկ եկեղեցու սպառնացող վտանգը, նոյնպէս և այն սէրը, որ պէտք է տածենք դէպի մեր մոլորուած եղբայրները:

Մենք ջախջախուած եղէգը չենք փշրի և առկայծեալ պատրոյգը չենք հանգցնի: Մատթ. թ. 20. բայց մենք կարող ենք պահպանել մեր թանկագին հօտը մոլորութիւններից և գալթակցութիւններից:

Դառնալով ձեզ, բարձրապատիւ քահանաներ, աղապակում ենք Պօղոսի հետ. «Ո՛վ Տիմոթէ՛, պահեա՛ զաւանդն՝ խոտորեալ ի պղծոց և ի նորաձայն բանից, և ի հակառակութենէ և ի մոլար անուն գիտութենէ: Զոր ռմանց յանձն առեալ՝ յիշպեցան ի հաւատոյ անտի»: (Տիմոթ. Ա. թուղթ 2. 20, 21):

Իսկ դուք բոլորդ, սիրելի հաւատացեալներ, աղօթեցէք հաւատի հակառակ զեկուցման հեղինակի հոգու փրկութեան, ո. եկեղեցու՝ նամանաւանդ թանկագին Գերմանիայի և Բաւարիայի մէջ գտնուածների համար. աղօթեցէք ձեր խոր վշտացած հովուապետի համար, որ օրհնում է ձեզ Հօր, Արդու և ա. Հոգու անունով. ամէն:

Այս հոլուական թուղթը հարկը պահանջած ժամանակ կարգալ եկեղեցու ամբիոնից:

Գրեցաւ Միւնխենում Ծաղկազարդի կիւրակի օրը 1871 թ.:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Միւնխենի և Փրէշլինգենի.

ԺԲ.

ՄԻԻՆԻՆԻ ԵՒ ՖԻԼՅՁԻՆԳԵՆԻ ՕՐԴԻՆԱՐԻԱՏԸ—ԴԵՑԵՄԲԵՐԻՆԵ

3 Ապրելի 1871 թ.

Օրդինարիաւ Միւնխենի և Ֆրէյլինգենի:

Նորին գերազանցութիւն (Excellenz) գերապատիւ Տէր արքեպիսկոպոսը յանձնարարեց մեզ ուղարկելու Ձերդ գերապատուութեան հէնց այսօր հրատարակած մեր հոլուական թերթի (Pastoralblattes) 14 №-ին կցած հոլուական թուղթը:

Սորա հետ պէտք է հապորդեմ որ գերապատիւ արքեպիսկոպոսը հէնց այսօր հրամայել է իւր վիճակի մէջ գտնուած առաւելագոյնութեան բոլոր կանդիտատներին չայցելել Ձեր դատարանութիւններին:

Պարտք եմ համարում նկատել, որ թէև Նորին գերապատուութիւնը չի կարող արգելել Ձերդ բարձրապատուութեան շարունակելու Ձեր դատարանութիւնները, բայց Դուք այսուհետև կարող էք այդ անել միայն ընդդէմ Ձեր հոլուապետի, որ օրինական պահապան է իւր վիճակի կաթոլիկական կրօնի առէն տեսակ ուսուցման:

Վերջապէս Ձեր անցեալ ամսի 29-ին հրատարակած ղեկուցման պատճառով, գերապատիւ հոլուապետը հրամայեց առաջարկել Ձերդ բարձրապատուութեան մտածելու այն բանի մասին, որ վատիկանի ժողովի չորրորդ նիստում հրատարակած Constitutio prima de ecclesia Christi ունի դաւանաբանական բնաւորութիւն, որ նորա մէջ որոշած կանոնների հակաճառութիւնը ճանաչում է որպէս հերձուած, որ ձեւական հերձուածը ipso facto ենթարկւում է պապի բանադրանքին, ուստի բարձրապատիւ Տէր, քննեցէք Ձեր խիղճը, արգեօք չէք ենթարկուած արդէն եկեղեցական գաղափարութեան:

Եթէ, Ձերդ բարձրապատուութիւն, դարձեալ կը պահպանէք, Աստուած ազատէ, հրատարակածդ ղեկուցման հայեցակէտը, այն

ժամանակ հարկուս պէտք է յայտարարենք հրապարակաւ և հանդիսաւոր վճռով, որ Դուք արժանի էք եկեղեցու բանադրութեան, որին (եկեղեցի) Դուք մեծ ծառայութիւն էք մատուցել:

ԴՕԿՏՈՐ ՅՈՎՍԷՓ ՖՈՆ ՊՐԱՆԴ

Մայր եկեղեցու աւագ քահանայ և գլխաւոր փոխանորդ.

Քարտուղար՝ Կ. Օստերաուէ:

Միւնխեն

3 Ապրիլի 1871 թ.

ԺԳ.

ՄԻԽԱԵԼՆԻ ԵՒ ՖԻԼԵՅԻՆԳԵՆԻ ՕՐԴԻՆԱՐԻԱՏՐ—ԴԵՕԼԻԻՆԳԵՐԻՆ:

17 Ապրիլի 1871 թ.

Օրդինարիատ Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոսութեան.

Նորին գերապատուութիւն, մեր գերազնիւ Տէր Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի յանձնարարեց մեզ այսօր յայտնելու իւր կողմից Ձերդ Բարձրապատուութեան, սորանով կատարում ենք նորա հրամանը, որ Դուք ենթարկուած էք մեծ բանադրանքի նորա բոլոր կանոնական հետեւանքներով:

Անցեալ տարուայ Յուլիսի 18-ի վատիկանի տիեզերական ժողովի ընդունած և Պիոս Թ. պապի հաստատած ու հանդիսաւոր կերպով յայտարարած որոշումները Ձերդ Բարձրապատուութեան շատ լաւ յայտնի են:

Այն դիրքը որ, Ձերդ Բարձրապատուութիւն, բռնեցիք վերոյիշեալ ժողովի նկատմամբ, ստիպեցին հովուապետին պահանջելու Ձեզանից այդ գործի վերաբերմամբ ճիշտ բացատրութիւն և յորդորելու Ձեզ գէպի հարկաւոր հպատակութիւն: Այդ յորդորական նամակները՝ լի հայրական սիրով գրել է Ձեզ անցեալ տարուայ Հոկտեմբ. 20-ին և տարոյս Յունուարի 4-ին:

Դուք, Ձերդ Բարձրապատուութիւն, երկար ժամանակ գանգաւեցիք որոշեալ պատասխան տալու: Ձեր այս տարուայ Յունուար-

րի 29-ի և Մարտի 14-ի գրած նամակները, որոնցով Դուք նոր ժամանակ նշանակեցիք որոշ պատասխանի համար, հովուապետը պատասխանեց ներողամտութեամբ:

Վերջապէս անցեալ տմսի 29-ին դուրս եկաւ Ձեր հոգակաւոր զեկուցումը, որով Դուք ոչ միայն հրաժարուում էիք ճանաչել վերոյիշեալ ժողովի որոշումները, այլ և յառաջ բերում և պաշտպանում էիք հուշատի բոլորովին հերիտիկոսական սկզբունքը և միևնոյն ժամանակ թափում էիք եկեղեցու վերոյ ամենատեղի մեղադրանքներ:

Սորանից յետոյ Ձերդ Բարձրապատուութեան յայտնած ողին ամսի 3-ի վճիռը պարզ և համոզեցուցիչ կերպով դարձրել էր Ձեր ուշադրութիւնը այդ քայլի անխուսափելի հետեանքների վերայ:

Սակայն մինչև այժմ չկայ ոչ մի յիշատակութիւն այն մասին, որ Ձերդ Բարձրապատուութիւնը չէ ցանկանում մնալ հակառակ եկեղեցական որոշումներին:

Գորանից յետոյ երբ, Ձերդ Բարձրապատուութիւն, այդպէս ընդգիմացաբ և դարձեալ շարունակում էք յանդուգն և գիտակցաբար ընդգիմանալ կաթոլիկ եկեղեցու պարզ և հաստատ հուշատի որոշումներին. գորանից յետոյ երբ Դուք ուշադրութիւն չդարձրիք Ձեր հովուապետի քանիցս անգամ կրկնած հայրական յորդորներին և նախազգուշութիւններին. գորանից յետոյ երբ սոցանից առաջացած մեծ վստահը հաւատացեալների նկատմամբ վերջապէս յալթեց այն յարգանքին, որ երկար ժամանակ տաժում էինք գէպի Ձեզ Ձեր եկեղեցու և պետութեան մէջ բռնած բարձր դիրքի համար, ինչպէս և գիտութեան, ուսուցչութեան և հասարակական կեանքի մէջ ցոյց տուած անվիճելի մեծ ծառայութեան համար. — գորանից յետոյ անհրաժեշտ եղաւ Ձեր հոգին փրկելու և ուրիշներին հաստատելու համար առանձին գաղափարով յայտարարել, որ Դուք մերժուած էք եկեղեցուց. այդ մերժումը *crimen haereseos externa et formalis* ի համար, որ եկեղեցին կարգել և վատիկանի տիեզերական ժողովը նորից հաստատել է անցեալ տարուայ Յուլիտի 18-ի հրովարտականքի վերաբերմամբ: Այդ մերժման Դուք արժանացել էք վերոյիշեալ *ipso facto* եկեղեցա-

կան յանցանքի պատճառով և անհրաժեշտ է նշանակութիւն տալ այդ եկեղեցական դատաւճռին, որ այժմ աչքի առաջ ունինք:

ԴՕԿՏՈՐ ՅՈՎՍԷՓ ՔՈՆ ՊՐԱՆԴ

Մայր եկեղեցու տւագ քահանայ և գլխաւոր փոխանորդ:

Միւնխեն

17 Ապրիլի 1871 թ.

ԺԴ.

Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի օրգինարիաւոր Միւնխենի
ս. Ղուգովիկոսի քաղաքային և ծխական կառավարութեան: (Stadtpfarramt):

Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոսութեան օրգինարիաւոր տորանով յանձնում է ս. Ղուգովիկոսի քաղաքային ծխական կառավարութեան հրամայելու եկող կիւրակի ամսոյս 23-ին ժամատարութեան ժամանակ եկեղեցու ամբիոնից ծանուցանել, որ գերապատիւ Տէր արքեպիսկոպոսը հրամայել է յայտարարել Stifstprobst-ին և պրոֆեսսոր դոկտոր Ֆոն Դեօլլինգերին նոյնպէս և գրանիկ գերաւան (бенефициантъ) ուսուցչապետ դոկտոր Յոլհաննէս Ֆրիդրիկոսին, որ նոքա իրանց գիտակցական, յանդուգն և հրապարակական եկեղեցու հաւատի պարզ և հաստատուն որոշումների համար ենթարկուած են մեծ բանադրանքի սորա բոլոր կանոնական հետեւանքներով:

Անյատաղ տեղեկութիւն կատարման մասին:

ԴՕԿՏՈՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՈՆ ՊՐԱՆԴ.

Մայր եկեղեցու տւագ քահանայ և գլխաւոր փոխանորդ:

Քարտուղար՝ Կ. Օստերաուէր:

Միւնխեն

18 ապրիլի 1871 թ.

ԺԵ.

ԴԵՕԼԼԻԻՆԳԵՐ ՏՕԴՏԱՆԻ ՎԻԴՄԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ:

18 Հոկտեմբ. 1874 (թ. 4).

Արժանապատիւ Տէր! Մեծ հաճութեամբ պատասխանում եմ ինձ առաջարկած հարցերիդ ի հարկէ համառօտ, որպէս ծեր և բազմազբալ մարդ:

1). Ինչ վերաբերում է ինձ, ես ինձ համարում եմ համոզմունքով հին-կաթոլիկ հասարակութեան մի անդամ: Ես կարծում եմ որ հասարակութիւնը կրկատարէ իւր բարձր առաքելութիւնը այն էլ երեք եղանակով:

ա). Վկայել հին եկեղեցական ճշմարտութեան մասին և դէմ դնել նորահար վարդապետութեան՝ պապի ընդհանրական իշխանութեան և անսխալականութեան. և գլխաւորապէս միշտ և անդադար բողոքել կործանիչ կամայականութեան դէմ հաւատի գործերի մէջ, որ առաջին անգամ մոռածեց պապը:

բ). Հին կաթոլիկ հասարակութեան երկրորդ կոչումը իմ կարծիքով այն է՝ որ նա որպէս մի եկեղեցի իւր աստիճանաբար զարգացման մէջ զոտուելով և մաքրուելով սխալանքներից և սնոտիապաշտութիւններից կազմէ մի անբաժան եկեղեցի համապատասխան հին:

գ). Սորա հետ սերտ կերպով կապուած է նորա երրորդ կոչումը — այն է՝ ծառայել որպէս զէնք և միջոց ապագայ մեծ միաւորութեան բաժանուած քրիստոնեաների և եկեղեցիների:

Դորա սկիզբը, թէև դեռ շատ փոքր, գրուեցաւ մի քանի շաբաթ առաջ Բոննայում. Հաւատում եմ, որ այդ հաշտութեան գործը կըշարունակուի աւելի մեծ ծաւալով:

2). Յոյս չունիմ որ յաջորդ պապի կամ գոնէ ամենամօտիկներից մէկի ժամանակ կատարուի մի որ և է բարի գործ և որ-

1) Տպուած էր արդէն 1875 թ. զանազան ժուրնալներում սկզբում առանց ստացողի անուան, ի միջի այլոց «Deutscher Merkur»-ի 29 համաբում:

քան նկատուեմք բոլորը, որոնք ծանօթ են Հռոմի դրան և կը-
ղերի դրութեան հետ, չունին այդ կողմից ոչ մի յոյս, ինչպէս ես:
Բոլոր այդ հասարակութիւնների մէջ խառնախառն և խառնա-
յից դուրս կայ միայն մի շարժող և զեկալարող ոյժ, որի մէջ
մնացածները՝ եպիսկոպոսները, կարդինալները, հոգևոր միաբա-
նութիւնները, դպրոցները և այլն. կատարուեմք կրաւորական
գեր. — այդ ոյժն է յիսուսեան միաբանութիւնը: Նա է ամբողջ
հռոմէական եկեղեցու հոգին և տէրը: Այդպէս կըլինի ի հարկէ
նոր պապի օրով, որովհետև այդ միաբանութեան հարկաւոր է
և միւսնոյն ժամանակ չի կարող գոյութիւն ունենալ առանց
իշխելու կամ առանց իշխանութեան ձգտելու:

1773 թուից առաջ եկեղեցու մէջ գոյութիւն ունէին զանա-
զան մէկը միւսին գերակշռող ոյժեր. միւս միաբանութիւնները
դեռ ևս զօրեղ էին և կեանքը եռում էր նոցա մէջ. իսկ այժմ
այդ միաբանութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ անզօր ստուեր-
ներ, մասամբ ազատ, մասամբ ստորադրեալ արքանեակներ զե-
կալարող յիսուսեան աստղի. և Հռոմի դուռը որպէս զի նոր
ոյժ առնէ և վերապահէ իրան եկեղեցու մենալաւառութիւն,
դրամական միջոցներ և այլն անպատճառ պէտք է յենուի յի-
սուսեան կարգի վերայ՝ այսինքն ծառայէ նորան և նորա ձեռ-
տումներին: Բայց յիսուսեան միաբանութիւն է մարմնացեալ սնո-
տիապաշտութիւն բռնակալութեան հետ միացած: Իշխել մարդ-
կանց վերայ պապերի միջնորդութեամբ, որ նոցա ծառան է
դարձել, այդ է նոցա ինդիքը, նպատակը, հմուտութեամբ իւրաց-
րած արուեստը: Այստեղից է առաջ գալիս ձգտումն դարձնե-
լու կրօնը մի մեքենայ sacrificio dell' intelletto — զոհել միտքը, բա-
նականութիւնը, որ նոքա այնպէս փառաբանում են. մարդել հո-
գին անպայման և կոյր հնազանդութեան մէջ և այլն:

Իսկ ինչ վիճակի մէջ է գտնուում այժմ՝ 1870 թ. Յուլիսի
18-ից յետոյ, հռոմէական հասարակութեան մէջ գործը և ինչ
կարելի է սպասել մօտիկ ապագայում, այդ Դուք կարող էք
տեսնել նորանից, որ ամենահրեշտաւոր բանը կատարուեցաւ,
այնպիսի բան, որ հազիւ թէ երբ և իցէ ծագած լինի աս-

առաժափանական փարգապետութեան մէջ չբարձրացնելով իւր
դէմ ոչ մի ձայն—խօսքս Ալֆոնս Վիգուորի մասին է, որին
Հանդիսաւոր կերպով հրատարակեցին եկեղեցու ուսուցիչ (Doctor
ecclesiae), հետեւաբար գասեցին նորան Օգոստինոսի, Ամբրոսիո-
սի և ուրիշների շարքը,—այն մարդուն, որի շարագրութիւն-
ները նորա սխալ բարդականութեան, Մարիամի այլալեւալ պաշ-
տաման, և անգալար գործ գրած ամենակոպիտ կեղծիքների և
առասպելների շնորհիւ կաղմունմէն շտեմարան սխալանքների և
մոլորութիւնների:

(Կը շարունակուի)

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

ՓՈԳՐ ԱՍԻԱՅԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Փոքր Ասիայի բնակիչները շատ զանազան ծագումից են: Այս թերակղզին՝ մայրցամաքի առաջաւոր մասի արեւմտեան ծայրը, արեւելքի հարաւից և հիւսիս-արեւելքից եկած վաճառական և թափառական այլ և պատերազմասէր ցեղերի համար ընդհարման և միացման բնական կեդրոնալսյր էր: Սեմական ցեղեր ապրում էին Անատոլիայի հարաւային մասերում և նրանց արիւնը, նրանց բարբառները, նրանց անունները տիրապետած են երեւում շատ ժողովուրդների մէջ երկրի ներսերում: Հարաւ-արեւմուքում նրանք խառնուած են երեւում սև գոյնի մարգկանց՝ թերեւս ֆուճեանների հետ: Արեւելեան նահանգներում ցեղաբանական գլխաւոր տարրերը ազգակից էին պարսիկներին և խօսում էին ղենդին մերձաւոր լեզուներ: Կային և հիւսիսից եկաւորներ, Թուրանական անունով կոչուած: Արեւմուքում կատարուեցան գաղթականութիւններ, Հայաստանի բարձրաւանդակներից իջնող գաղթականութեանց հակադարձ ուղղութեամբ: Թրակացիները սուլտրական և քաղաքակրթական յարաբերութեանց մէջ էին գէպի Պրոպատիդը (առաջածովը) խոնարուած Ասիայի և Եւրոպայի ափերի հետ: Այս երկու աշխարհամասի միջև յոյները միշտ շարժման մէջ էին Եգէեան ծովով: Մինչև իսկ Եւրոպայի հեռաւոր երկիրներից գաղթականներ՝ գալիացիք եկան և հաստատուեցան Ասիայում ու դարեր շարունակ անխառն մնացին շրջապատող ժողովուրդներից: Բայց ոչ մի շրջանում թերակղզին չպատկանեց մի համասեր ազգի, որ միւսնոյն լեզուն, միւսնոյն

քաղաքակրթութիւնը ունենար: Հեգեմոնիան երբէք չանցաւ այս ցեղեցից որ և է մէկի ձեռքը: Յոնիացիք, Լեւեզներ, Փռւեգացիք, Պափլագոնացիք, Լիւկիացիք, Կիլիկեցիք, այս բոլոր տարբեր տարբեր ժողովուրդները աշխատում էին պահպանել իրենց ինքնավարութիւնը: Շատ քաղաքներ յաջողեցան իրենց անկախութիւնը պահել և միանգամայն ձեռք բերել հզօրութիւն և փառք, բայց երբէք միմեանց հետ համախմբութեամբ — Ֆեդերացիայով միութիւն չկազմեցին: Այդ միութիւնը կատարուեց, և այն առերեւոյթս, միմիայն օտարականների տիրապետութեամբ, որ ազատ քաղաքացիներին դարձրին հսկատակ և ստրուկ 1):

Փոքր Ասիայի ահագին բոլում հին ազգերի մեծամասնութիւնը կորցրեց իւր անունը, մինչև անգամ իւր ծագման աւանդութիւնը: Ուր են խալիքները, որ մի ժամանակ իրենց հարեւաններին ուսուցին մետաղներ հալելու և երկաթ կռելու արհեստը: Ուր են Գալատները (Գաղատացիք), Արեւմուտքի գալլիացիների եղբայրները, որ իրենց անունը տուին Ասիայի մեծ նահանգներից մէկին: Այս ազգերը և բոլոր նրանք, որոնց մասին խօսում են նախնիք իբրև Թերակղզու ներսում բնակուածների վրայ չկան այլ ևս ինքնուրոյնաբար, այլ հեռոջհեռէ ձուլուել են շրջակայ ժողովուրդների հետ: Արեւմուտքում յայները, արեւելքում Հայերը և քրդերը միակն են, որ կարող են իրենց ծագումը հասցնել մինչև պատմական առաջին դարերը: Այն էլ իրենց յոյն անուանողներից սրչափը պատկանում են երկրի նախկին ցեղերին, որ լեզուով և «օրթոգրօ» գաւառութեամբ միայն կապուած են ծովափի տիրող ազգութեան հետ:

Երկրի ներսում՝ մի կողմից լեռնային Հայաստանի և միւս կողմից Արիսիպիլակի ծովով սղողուած, ստամբուած կարատուած ծովափի միջև՝ բնակիչների մեծագոյն մասը թուրքական ցեղիցն է: Այս՝ աղային ցանուցիւր լճերով՝ բարձրաւանդակների վրայ Արալի և Բալկաշի տափաստանների գալլթականները գտան մի

1) Renan, Histoire des langues sémitiques;—Vivien de Saint-Martin, Asie Mineure.

նոր հայրենիք, որ շատ քիչ էր զանազանուով հնից և ուր կարող էին նրանք միևնույն կենցաղավարութեամբ ապրել: Նախկին բնակիչների տեղը բռնող այս օտարականներից շատերը դեռ մինչև օրս էլ առաջին եկաւորութեան ժամանակուայ սովորոյթները չեն փոխել, մնալով կենդանի օրինակ մի այնպիսի կենցաղավարութեան, որ այլ ևս գոյութիւն չունի քաղաքակիրթ կոչուած աշխարհի երկիրներում: Այսպէս օրինակ Եուրուկ'ները, այս երկիրն եկող առաջին թուրք ցեղերից սերուած, Սելջուկեանների նման պատկանում են «Ան Ալխար» վաշկատներին (օրդու) և մինչև այսօր էլ թափառականներ են, տարին երկու անգամ տեղափոխուելով իրենց հօտերի հետ միասին ձմեռոցներից ամառանոցները և հակադարձաբար: Մի քանիսը քաղաքակիրթ թուրքերի նման կանոնաւոր տներ ունին¹⁾, բայց մեծամասնութիւնը միայն այժի մազից սև վրաններով են բաւականանում, կամ ծառի ձիւղերից շինուած հիւլերով, ուր կարելի է մանեկ ծուռելով գլխիկոր, և որը գրեթէ միշտ լցուած է լինում ծխոյ: Եուրուկները մահմեմատական են միայն անունով: Եուրուկ կինը չէ քօղարկուով ինչպէս քաղաքացի թրքուհին. բայց բնաւ գլուխը չէ բարձրացնում օտարական անցնելիս: Սակայն եթէ անցորդը ջուր կամ կաթ խնդրէ, իսկոյն վազում է նա լցնելու խնդրուած գուլաթը: Հիւլերը սովորաբար դարսուած են լինում շրջաբոլոր, դռները դէպի ընդհանուր հրապարակը դարձրած, ուր կատարւում են խոշոր աշխատութիւնները և ցեղի շահերի մասին խորհրդակցութիւնները: Հիւլերի շուրջը գեգերում են կծոտող շները, վրանների իւրաքանչիւր խումբը — բանակը մի փակուած աշխարհ է, որ օտարականին չէ հրաւիրում, բայց եկածին ընդունում է: Հարիւրներով են հաշւում փոքր Ասիայում ցրուած Եուրուկների ցեղերին. միակ Բրուսայի նահանգը նրանցից ունի երեսուցից աւելի, որ բաժանաբաժանուած են խմբերի, առանց որ և է աշխարհագրական յարակցութեան: «Թուրքման» սեւական անունը գործ է ածւում սովորաբար

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure.

այս թափառաշրջիկ գաղափարները ցոյց տալու համար: Այդ մի անորոշ անուանակոչութիւն է, որ արեւում է անխտրաբար ամեն ցեղի թափառաշրջիկ հովիւներին, և որը չէ ցոյց տալիս ամենեւին կեդրոնական Ասիայի թուրքմէնների հետ ցեղակցութիւն: Թէև կան շատ գրողներ, որոնք տարբերութիւն են գնում Եւրոպացիների և թուրքմանների միջև: Առաջինները պէտք է լինին վրանաբնակ, ոչ մի հաստատուն նստավայր չունեցող, երկրորդները՝ կիսով չափ արգէն հաստատաբնակ դարձած: Գլխաւորապէս կեդրոնական բարձրաւանդակի վրայ և արեւելեան գաւառների լեռներում¹⁾: Այս էլ կայ, որ մի տեսակ կենցաղավարութիւնից միւսին անցնելը շատ աւելի սովորական է, քան թէ կարծուած է: Անատոլիայում ինչպէս նաև Պարսկաստանում երկրագործ ժողովրդի աճումը կամ նուազումը կախուած է ընդհանուր ազատութիւնից: Մանաւանդ թուրքմանները գիւրութեամբ հովութիւնից երկրագործ են դառնում: Բաւական է մի քանի տարի խաղաղութիւն և վրանների բանակները փոխարկւում են գիւղերի: Շատ անգամ Յիզան կամ Չինգանները, որ ձիաւաճառ, սպորտառ, կլայեկող կամ մուղագործ են և թափառում են մեծ բազմութեամբ փոքր Ասիայում՝ վրան գնելով սովորաբար քաղաքների մերձակայքում, շփոթւում են Եւրոպացիների հետ՝ թուրքման անորոշ կոչումով: Լիկիայում գնչու ցեղեր պարապում են անասնապահութեամբ և հաստատուն գիւղեր ունին²⁾: Միւսոյն գաւառում գիւղերը և վրանաբնակները պատկանում են ամենատարբեր ժողովուրդների: Այստեղ ապրում են յոյներ, քիչ հեռուն չերքէզներ, մի ուրիշ տեղ թուրքեր և եւրոպացիներ: Քաղաքներում իւրաքանչիւր ցեղ իւր թաղն ունի: Ոչ մի ընդհանուր քարաէզ չէ կարող գաղափար տալ այս բոլոր իրար խառնուած, սակայն որոշ ժողովուրդների մասին: Մինչև

2) Hamilton, Researches in Asia Minor;—De Moustier, Tour du Monde, 1-er semestre 1864;—G. Palgrave, Essays on Eastern Questions.

1) Felloues, Travels and Researches in Asia Minor.

անգամ այն տեղերում, ուր բնակիչները միևնույն ցեղին են պատկանում, էլի յաճախ բաժանուած են զարմերի, որ առանձին առանձին են ապրում և երբեմն էլ թշնամացած են լինում միմեանց: Կան, օրինակ, աֆշար կամ թուրքման տոհմեր, որ թափառում են թուրք գիւղերի շրջակայքում և նստակեացներից զանազանում են միայն իրենց կենցաղաւարական ձևով և աւանդական անկախութեամբ, սակայն մի բոլորովին զառ աշխարհ են կազմում իրենց համար և ջանում են զգեստով և զէնքերով ջոկնուիլ նստակեացներից: Այս բանում ամենալաւ յաջողութենքը Միսոգիս լեռների Զէյթէքներն են: Այս թուրքերը, որ սերուած են երկիրն եկող առաջին յաղթող ջոկերից, պահպանել են իրենց նախահայրերի փառքի կատարեալ գիտակցութիւն: Բացի ծերունիներից, որոնք թուրք գիւղացու հասարակ շօրն են հազնում, մնացածները ջանք են գործ դնում իրենց զգեստների փայլով աչք շլացնել: Գրեթէ բոլորն էլ բարձրահասակ են և ուժեղ, բացի այս, ամբողին զարմացնում են իրենց ասեղնագործ զգեստների ճոխութեամբ, գօտու լիքութեամբ, զանազան կտորներով փաթաթուած գլխարկների բարձրութեամբ և զէնքերի հարստութեամբ ու մեծ յափսերով: Անիրաւացի է որ նրանք ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ համարուած են սրիկայ աւազակներ: Մարդիկների որդիք են նրանք, պահպանած ունենալով արժանապատուութեան և ասպնջականութեան աւանդութիւններ, միանգամայն լի հպարտութեամբ, ինչպէս իրենց անունն էլ ցոյց է տալիս՝ «իրենց անձին տէրն իրենք են» և ամբողջ աշխարհը իրենցն են կարծում: Ի զուր թուրքական կառավարութիւնը կամեցաւ արգելել նրանց կրել իրենց տարազը, որպէս զի մնացած ժողովրդի հետ հաւասարեցնէ նրանց: Լաւ համարեցին նրանք խուսափել — աւագակ դառնալ: Ուրիշ հնարքի դիմեցին նրանց կարգի բերելու համար, գրեթէ բոլոր երիտասարդներին վեր առան զինուոր և հազարաւորներ նրանցից մեռան Բուլգարիայի ուստեբաղմների դաշտերում:

«Թուրք» են կոչուում սովորական լեզուում փոքր Ասիայի բոլոր հաստատութեան մոտուլմանները, ինչ ծագումից կուզէ լինին:

Բաղմաթիւ սլեանացիներ զինուորական ծառայութեամբ հակառակ իրենց կամքին դառնալով Թերակղզու բնակիչ համարուել են թուրք, չնայելով որ իրենց պելագգ նախնիների կողմից յոյների հետ են եղբայր—ազգակից: Մահմետական բռնիացիներ և լուլգարներ, որոնց վերջին պատերազմները կամայ թէ ակամայ աքսորեցին և հարիւր հազարներով Վոսիորի միւս ափը ձգեցին, նոյնպէս թուրք են կոչուում, թէև պատկանելիս լինին նոյն ցեղին, ինչ ցեղի որ պատկանում են նրանց հալածող ռուսները, սերբերը, խուուսները: Խրիմից եկած նողայ թաթարներ տւելի իրաւամբ ստանում են այս թուրք կոչումը, որին իրաւունք ունին նրանք թէ իրենց ծագումով և թէ լեզուով: Բայց թուրք են նաև աստիճանաւորները, վրացիների և չեքէղների որդիքը, որոնք սերուած են այն բոլոր ազգերից, որոնց գերիներով լցւում էին հարեմները—կանանոցները: Վերջապէս՝ օսմանցիների թուումն են համարուում ամեն ծագումից արաբների և սև ասիականների սերունդները, որ ներածուել են երբեմն գերալաճառութեամբ: Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներում բնակիչների մեծամասնութիւնը, ակնհայտ է որ՝ խառնուած են խալիշիկների հետ: Ջեբէլ-Միսիսում Ագանայի մօտ 1), կան ամբողջ գիւղեր խալիշիկներով բնակուած: Խալ քրդերը, որչափ և մահմետական լինին, չափազանց են որոշուում օսմանցիներից թէ իրենց բարքով և թէ արտաքինով, ուստի և երբէք նրանց թուրք անունը չէ տրուում: Զագրոսի և Տիգրիս ու Եփրատի վերին աւազանների քրդերի նման այստեղի քրդերն էլ, ակնյայտն է որ, մեծ մասամբ իրանական ծագումից են: Կըզըլբաշերը շատ բաղմաթիւ են Փոքր Ասիայի քրդերի մէջ: Բուն թուրքը, այն է՝ թուրքման ծագումով ազգութեան այն մասը, որ վարժուել է նստակեաց կենցաղավարութեան և հետևում է խալամի պատուէրներին, իւր աւելի լաւ կողմերովն է տեսնուում Անատոլիայում, քան թէ եւրոպական Թուրքիայում: Թուրքերն

1) Favre et Mandrot, Bulletin de la Société de Géographie de Paris, 1-er semestre, 1878.

ունին ընդհանրապէս թուխ գոյն, սեւ աչքեր, մուգ մազեր, այտերը փոքր ինչ ցցուած, ֆիզիքական մեծ ուժ, բայց սակաւ ճարպիկութիւն, ծանր և դանդաղ քալուածք, աւելի էլ ծանրացած չափազանց լայն զգեստներով: Նրանք բնաւ չունին իրանց վայելչութիւնն ու արագաշարժութիւնը: Հազիւ են պատահում նրանց մէջ անգամալուծներ, ոսկաւապէտ լինելով շատ մաքուր արիւն ունին: Մեծամասնութեան գլուխը տափակացած է գէպի ետեւը, որ բացատրւում է օրօրոցի մէջ նրան տրուած դիրքով²⁾: Վստիտի տախկան եզերքում՝ մասնաւորապէս Ուիմսոտի շուրջը, ուր յեղը աւելի անխառն է մնացել՝ օսմանցիները աչքի են ընկնում իրենց բնական բարեմասնութիւններով: Այդ տեղում իրենք իրենց աւելի տանն են զգում քան թէ Քրակիայում, ուր խառն են ասրում այնչափ օտար ժողովուրդների՝ յոյների, բուլղարների, ալբանացիների հետ: Իշխանութիւն բանեցնելուց չվացած թուրքը, կամ հարստահարուելուց չանարգացածը այն մարդկանցիցն է անշուշտ, որ իւր բարեմասնութիւնների ամբողջութեամբ ամենագութեանն է: Նա երբէք չէ խաբում, ազնիւ է, ուղղամիտ, ճշմարտախօս, և այս իսկ պատճառով ծաղրուած և արհամարհուած է իւր հարեան յոյներից, ասորիներից, պարսիկներից, հայերից: Չափազանց համերաշխ է իւրայինների հետ, ունեցածը սիրով բաժանում է, բայց երբէք չէ խնդրում: Ինչ կուզեն ասեն, սակայն բաւ շիշի չարաչար գործածութիւնը աւելի շատ է եւրոպացում, քան թէ Արեւելքի երկիրներում, բացի այն քաղաքներից, ուր խառնուած են Վանուացիների ամբոխը: Կայ կամ եղբէր արգեօք ճանապարհորդ, որքան և գոռոզ ու կասկածոտ կուզէ լինէր, որ սրտի խորքից յուզուած չլինի թուրք գիւղացու անշահասէր և սրտաբուխ ընդունելութիւնից: Հէնց որ օտարականը երևում է՝ տան մեծը, որի պարտքն է նրան ընդունելը, շտապով մօտենում է նրան օգնելու ձիւղց ցած իջնել, ողջունում է մի գութեական ժպիտով և վայելուչ շարժումներով, փռում է պատուաւոր տեղում իւր ամենաթանկագին գորգը, հրաւիրում է նրան

2) Richard Battus, ձեռագիր:

այնտեղ հանգիստ առնելու և չափազանց ուրախ որ կարող է օգտակար լինել՝ իսկոյն սկսում է կերակուր պատրաստել: Ակնածող, բայց առանց ստորութեան, ինչպէս վայել է մի մարդու որ գիտէ իւր արժանապատուութիւնը, երբէք չէ անում անպատշաճ հարցումներ, անսահման ներողամիտ կրօնականում՝ միշտ զգուշ է կրօնական վեճ բանալուց, ինչպէս այդ չափազանց տրամադիր են անել պարսիկները: Ինքն իւր հաւատից գոհ է, ուստի և անխայել է թուում նրան հիւրին հարցափորձել խղճմտանքի գաղտնիքների մասին:

Ընտանիքում թուրքի բարեմիտ և արդարակորով բնութիւնը նոյնն է մնում ինչպէս և գրեումը: Չնայած Ղուրանի թոյլտուութեանը և վաշանների օրինակին, Ասիայի օսմանցիների մօտ միակրնութիւնը կանոնն է և ամբողջ քաղաքներ են յիշուում, ինչպէս օրինակ Ֆոսէ քաղաքը, ուր բազմակնութեան մի դէպք սնդամ չկայ: Գիւղերում, ճշմարիտ է, թուրքերն առնում են երկրորդ կին մի աղախին աւելի ունենալու համար¹⁾, ինչպէս և մի քանի արուեստաշատ քաղաքներում ամուսնութեամբ աւելացնում են նրանք իրենց գործաւորութիւնների թիւը: Բայց մի կին ունենայ թուրքը թէ երկուս, անհամեմատ աւելի հաւատարիմ է նա ամուսնական կապերին քան թէ եւրոպացիք: Ինչ կուզէ սոյորաբար թող ստեն, սակայն մուսուլման օսմանցու ընտանիքը քրիստոնեայ եւրոպացիների ընտանիքից պակաս միաբան չէ: Կինը բացարձակ տիրուհի է տան ներսում, նրան հետ վարւում են միշտ քաղցրութեամբ: Մանուկները որչափ և փոքր լինին՝ համարւում են իբրեւ հաւասար իրաւունք ունեցող և առանց շողակրատութեան, բնական ծանրաբարոյութեամբ, որ բարձր է երևում նրանց հասակից, մասնակցում են մեծերի խօսակցութեանը: Բայց հասաւ խաղի ժամը՝ վաղիզում են նրանք, գօտեմարտում, դատկոտում, ոստոստում, ոչ պակաս աշխուժով քան եւրոպացի մանուկները: Թուրքի բնական բարութիւնը տարածւում է մինչև անգամ ընտանիքի կենդանիների վրայ և շատ դաւառներում մին-

1) G. Perrot, ձեռագիր:

չև օրս էլ էշերը շաբաթական երկու օր պարապ մնալու իրաւունքն են վայելում: Հաւանոցն էլ մի երջանիկ ընտանիքի պատկերն է ներկայացնում: Այնտեղ նախագահում է «բարեպաշտ» արագիլը, որ թառում է սօսու ճիւղին կամ կտրանը: Այն գիւղերում, ուր երկու տիրող ազգիցն էլ կան՝ թէ թուրք և թէ յոյն, հարկ չկայ տուն ներս մտնելու՝ բնակիչների ազգութիւնն իմանալու համար, արագիլն անպատճառ ընտրում է միշտ թուրքի տանիքը ¹⁾:

Թէև յաղթող ցեղի սերունդ, որի միջիցն են դուրս գալիս կառավարութեան պաշտօնեաների մեծ մասը, այսուամենայնիւ թուրքը տէրութեան միւս ազգութիւններից պակաս հարստահարուած չէ: Դեսպանատներում ոչ ոք չէ միջամտում նրանց օգտին: Հարկը սովորաբար կապալով է տրուում հայերին, որոնք իրապէս դարձել են երկրի վատթարագոյն հարստահարիչները: Հարկը ծանրանում է իւր բոլոր բեռովը խեղճ օսմանիւնների վրայ, որոնք ընկճուած են նաև ուրիշ ծառայութիւններով: Երբ անցնում են պաշտօնեաները կամ զինուորները գիւղացիք պարտական են ձրիաբար հոգալ այդ այցելուների բոլոր կարիքները և յաճախ այդ բռնի ասպնջականութիւնը նրանց նոյնչափ աղքատացնում է, որչափ մի կանոնաւոր աւարառութիւն: Երբ որ ժողովրդական շշուկը աղբարարում է պաշտօնեաների (աստիճանաւորների, կամ զինուորների վերահաս գալուստը, գիւղերի բնակիչները լքանում են իրենց բնակարանները և փախչում են՝ անտառներում և լեռների կիրճերում՝ ապաստան գտնելու ²⁾): Զինուորագրութիւնը ծանրանում է միմիայն թուրքերի վրայ, կարծես թէ Սուլթանը կամենալիս լինի իւր ցեղակիցները նուազեցնել յօգուտ միւս ազգութեանց: Այնպիսի մի ժողովրդի մէջ, ուր ընտանեկան զգացմունքները մշտնապէս զարգացած են, այս արեան հարկը ատելով ատուած է: Իրենց յաղթութեանց ժա-

1) Spratt and farbs, Travels in Lycia.

2) Georges Perrot, արդէն յիշուած:

մանակ թուրքերը տեղափոխուում էին խմբով և ընտանիքով: Մեր, կին, մանակ, քոյր հետևում էին մարդկիներին, անբաժան պատերազմի գաշտից, յաղթող կամ յաղթուած բոլոր ընտանիքը նոյն վիճակին էր ենթարկւում: Այժմս զինուորագրութիւնը խլում է ընտանիքից երիտասարդներին՝ ոչ թէ մի քանի ամսուայ կամ երեք և կամ հինգ տարուայ համար, ինչպէս այդ կատարւում է արեւմտեան Եւրոպայում, այլ երկար տարիների համար և յաճախ ցմահ: Թուրք նոր զինուորը, մինչև անգամ Զէյթէկը չէ տօնում իւր զինուորագրութիւնը երգերով և հացիեղոյթներով: Դրեթէ բոլոր զինուորագրուածները երկու կամ երեք տարուայ պսակուածներ են լինում երբ զօրաժողով յիմնադետը վրայ է հասնում նրանց անձին տիրանալու: Ազգական, կին, զուակներ են թողնելու նրանք տանը և ընտանեկան բոլոր կապերը միանգամից խզելու: Եւ այս պատճառով օրջախ, և մեծ լինի նրանց հոգու զօրութիւնը, հեռանաւ են նրանք տանից լուռ ու մռնշտ կարծեռ ճակատագրից հարուածուած: Անատոլիայի արեւմտեան մասում ուր հասել են Զմիւռնիայի գծի երկաթուղիները՝ տեղափոխում են նրանց հարկւրներով, ամեն իջեւանում նրանց խումբը կանգ է առնում նոր զինուորագրուածներ ընդունելու համար: Մայրերի, կանանց, քոյրերի ամբոխը խռնւում է գռնե-րի առաջ մի վերջին համբոյր ստանալու, մի վերջին անգամ ձեռք սեղմելու համար: Հեկեկանքն ու լաջի ձայնն ընկնում է երբ շարժւում է մեքենան և թշուառ կանայք ի զուր են վազ-վզում կառքերի ետևից ծաղիկներ և ձիթենու ճիւղեր ձգելով գէպի իրենց սիրելի գէմբերը, որ շուտով կորչելու են հեռաւորութեան մէջ:

Ուժատալաւ, վտանգուած մինչև իսկ իրենց ազգային գոյութեան մէջ անընդհատ և կանոնաւորուած գաղտնի դաւադրութիւններով, օժտուած բաղդին անարտունջ հպատակելու յատկութեամբ, որ իրենց այդ վիճակում աւելի մի պակասութիւն է քան թէ առաւելութիւն՝ թուրքերը գտնուում են ծայրայեղ վտանգի մէջ, չկարողանալով մրցել կեանքի և մահուան կռում աւելի հզօր նախաձեռնութեամբ օժտուած մի ցեղի հետ: Նրանք

չեն կարողանում դիմադրել յոյներին, որոնք խաղաղ գործառ-
նութեան կերպարանքի տակ վրէժ են լուծում, այն բնաջինջ
կոտորածների վրէժը, որի հետքերը մնացել են Սիգոնիայում և
Քիոյում: Թուրքերը չեն կուտում հաւատար զէնքով, նրանց մեծա-
մասնութիւնը բացի իւր լեզուից ուրիշը չգիտէ, մինչդեռ յոյնը
խօսում է շատ լեզուներ: Նրանք տգէտ են և պարզամիտ, հա-
կառակորդը ճարպիկ և խորամանկ: Թուրքը ծոյլ չէ բաց չէ սի-
րում աճապարել. «շտապիլը սատանայիցն է, համբերութիւնը
Ասործուց», կրկնում է նա համոզմամբ: Նա չէ կարող անցնել
իւր խեղճի, որ անորոշ մի երազ է, որի մէջ ապրում է նա բու-
սական կեանքով, առանց կամենալու, առանց մտածելու, առանց
յոգնելու, մինչդեռ իւր ախոյեանը միշտ միեւնոյն հաստատուն
կամքի տէրն է, գիտէ օգուտ քողել մինչև անգամ հանգըս-
տեան ժամերից: Թուրքի բարեմասնութիւններն անգամ իրեն
ընդգէմ են դառնում: Նա ազնիւ է, հաւատարիմ տուած խօս-
քին, մինչև մահը կաշխատի իւր պարտքը վճարելու, իսկ վա-
ճառականը օգտւում է այդ յատկութիւններից, երկարատե փո-
խառութեամբ նրան ընդ միշտ գերի դարձնելով իրեն: Փոքր Ա-
սիայում վաճառականական մի սկզբունք է այս. եթէ կամենում
ես հարստանալ՝ քրիստոնեային, փոխ տուր նրա կարողութեան
մի տասներորդի չափ միայն, մնասումանին — նրա կարողութեան
տասնապատիկը»: Այսպիսով Թուրքը փոխառութեամբ պարտքի
մէջ խրուած, չունի այլ ևս մի բան որ իրենը լինէր: Խւր աշ-
խատանքի բոլոր վաստակը վաշխառուին է անցնելու, իւր գոր-
գերը, պարենեղէնը, հօտերը, մինչև անգամ վարելահողը յա-
ջորդաբար ընկնելու են օտարականի ձեռքը: Տեղական գրեթէ
բոլոր արհեստները, բացի ոստայնակութիւնից և թափաքոր-
ծութիւնից՝ խլուել են նրա ձեռքից: Զրկուած ծովային վաճա-
ռականութեան որ և է մասնակցութիւնից, ձեռագործական (mo-
nufacture) աշխատանքից, աստիճանաբար քչւում է նա ծովափից
դէպի ներսերը, տախտակած վերադառնալ նախնական ժամանա-
կի թափառաշրջիկ կեանքին: Նրան թողել են երկրագործու-
թիւնը, որպէս զի իբրեւ վարձկանի մշակել տան նրան իւր սեպ-

Հական հողը: Շուտով նրան կմնայ միմիայն կարաւաններին առաջնորդել և հօտեր արաճացնել արօտատեղիներում: Թուրքերը գրեթէ ամբողջովին արտաքսուած են յոնիական ափի կղզիներէն: Մովափի մեծ քաղաքներում ուր երբեմն նրանք մեծամասնութիւնն էին, այժմն երկրորդ տեղն են բռնել: Զմիւռնիայում այդ թերակղզու ամենամեծ քաղաքում նրանք թուում են աւելի թոյլտուութեամբ ապրողներ, քան թէ տէրեր: Մինչև անգամ ներսի մի քանի քաղաքներում արդէն յունական տարրը հաւասարակշռում է թուրքականին: Շարժումն երևում է անդիմատրելի նման բարձրացող մակընթացութեան, և այդ թուրքերը իրենք էլ են հասկանում ինչպէս նաև յոյները: Շատունց է որ «Դոլրս Եւրոպայից» աղաղակը բարձրացաւ ոչ միայն օսմանլի կառավարիչների, այլ և թուրքական ազգի դէմ և յայտնի է որ այդ անգութ բաղձանքը արդէն մեծ մասամբ իրագործուած է: Հարիւրաւոր հազարներով յունական թեոպլիայից, Մակեդոնիայից, Թրակիայից, Բուլղարիայից թուրք գաղթականներ դիմեցին Փոքր Ասիայ ապաստանուելու, և այս փախստականները մնացորդներն են միայն այն թշուառների, որոնք ստիպուեցին թողնել հայրական տները: Եւքը շարունակում է և երբէք չէ դադարելու, մինչև որ ամբողջ ստորին Ռումելիան լեզուով, բարքով, սովորութիւններով եւրոպական չղառնայ: Բայց ահա թուրքերը վտանգուած են նաև Ասիայում: Մի նոր աղաղակ է բարձրանում՝ «Դոլրս դէպի դափաստանները» և մարդ սարսափելով հարցնում է թէ արդեօք այս աղաղակն էլ է իրագործուելու: Զկայ արդեօք հաշտութեան հնարաւորութիւն կռուող ցեղերի միջև և անհրաժեշտ է միթէ որ քաղաքակրթութեան միութիւնը ձեռք բերուի ամբողջ ժողովուրդների ղսհաբերութեամբ, այն էլ այնպիսի ժողովուրդների, որ նշանաւոր են իրենց բարձր բարոյական արժանաւորութիւններով, շիտակութեամբ, արժանապատուութեամբ, քաջութեամբ և համբերողութեամբ կրօնականում:

Յոյները, այս հարստահարուած ռայաների որդիքը, որ արդէն իրենք իրենց համարում են թերակղզու ապագայ տէրը, շատ

Հաւանականաբար մեծամասնութեամբ յոնիացիների և ծովափի միւս յոյների սերունդն են, թէև խմբովին առած չեն կարող մաքրարիւն լինելու յաւակնութիւնն ունենալ: Զանազան ցեղի ժողովուրդներ, որ մօտանալով յաւակնական փոքրիկ տէրութիւնների ձգ-գողութեան շրջանը և ուրիշները որ աւելի ուշ՝ հելլենացան բիւզանդական ազգեցութեան տակ, թողին բոլորն էլ հին յոյների հետ խառնուած սերունդ, և դրանց միաձուլումը կատարեալ եղաւ: Փոքր Ասիայում եղած յունական ազգութեան որոշիչ նշանը ոչ ցեղն է, ոչ լեզուն, այլ կրօնը իւր արտաքին ձևերով: Մի միլիոն հոգու չափ այս ազգութեան սահմանները նոյնն են օրթոդոքս հառարակութեան սահմանների հետ: Ինչպէս որ Քիօ կղզում և Էրիթրական թերակղզում շատ գիւղեր բնակուած են Պելոպոնէսից վախած օսմանցիների սերունդով, որ միայն յունարէն են խօսում, նոյնպէս էլ շատ և շատ յոյն հասարակութիւններ թուրք բարբառն են գործածում և հին յունարէն գրերով թուրքերէն են գրում ¹⁾: Այսպէս՝ Հերմուս և Կայիստրայի հովիտների բազմաթիւ գիւղերում յունարէնը նոր է սկսում խօսուիլ գաղտնիների հաստատուելու շնորհիւ: Մըտնելով աւելի խորը, նաւահանգիստներից մի քանի ժամ ճանապարհ հեռու, բազմաթիւ յոյն ժողովուրդներ կան, որ միմիայն թուրքերէն գիտեն: Գիւղերի անունները կարծեցնել է տալիս թէ մարգ. թուրքմէնների մէջ լինի, սակայն գտնւում են բուն «Ասիական յունաստանում»: Միւս կողմից՝ կան հելլենական ժողովուրդներ, որ հազիւ են փոփոխուել երկու հազար տարուց ի վեր: Այսպէս են Կարաթոս, Հոռգէս կղզիների բնակիչները, նաև մերձակայ կղզեակների և Կարիայի ծովափի բնիկները, ուր նախկին գորիական բարբառը թողել է բազմաթիւ բառեր: Արխիպելակի կղզիներում կան մինչև անգամ նախահելլենական հետքեր, այսպէս օրինակ՝ Կոս'ի և Մետիլինի'ի ներսերում միայն աղջիկներն իրաւունք ունին ծնողաց ժառանգու-

1) Th. Kotschy, Petermaun's Mittheilungen, IV, 1863. G. Perrot, արդէն յիշուած:

թեան յ՛րայ և ամուսնութեան առաջարկութիւնը կանանց կողմից է լինում և երբ որ աւագ դուստրը ընտրել է արգէն իրեն ամուսին՝ ծնունները նրան են տալիս իրենց տունը ¹⁾։

Թերակղզու արմատում՝ Հսլաստան սահմանների յ՛րայ, պահպանուել են յոյների մի քանի խմբեր, որ չեն անդամատուել ո՛չ քրդերից, ո՛չ հայերից և ո՛չ օսմանլիներից և խօսում են հին հելլենական լեզուով, լի այնպիսի հնաբանութիւններով, որ կորել են ծովափի այժմեան գործածական յունարէնի միջից։ Այսպէս՝ Ֆարաշը կամ Ֆարազան, որ մի արծուի բուն է Զամանտիա — ջրի ընթացքի վերւում՝ Կապադովկիայի և Կիլիկիայի սահմանագծում, մնացել է յունական, թէև շրջապատուած թուրքման ցեղերով։ Ֆարազիտները հպարտ են որ խօսում են ռոմացիք — ուռումմական (նոր-յունական) լեզուից աւելի մաքուր բարբառով և համարում են իրենց Պելոպոնեսից սերուած։ Սակայն կարելի է ենթադրել որ հելլենական գաղութներին խառնուած լինին նախկին Կապադովկացիների սերունդները՝ լինելով ենթարկուած յունական քաղաքակրթութեան, բայց ո՛չ մի ժողովրդական երգ, ո՛չ մի վաղնջական զրոյց հնարաւորութիւն չէ տալիս լուսաբանելու այս ծագման խնդիրները ²⁾։

Քանի որ ֆարազիտները քրդերի և ավշարների աւագակութիւններից ստիպուած՝ մնացին իբրև պաշարուած իրենց բարձր ամրոցում՝ անաղարտ պահպանեցին իրենց լեզուի ժառանգութիւնը, բայց սլոուհեաւ ազատ լինելով երկրի ամեն կողմերում երթեւեկել և կամ գաղթել ուրիշ գիւղեր, ցրուեցան նրանք կեդրոնական Անատոլիայում։ Եթէ գաղթողները չլերականացնեն հաւասարակշռութիւնը՝ յունական լեզուին սպառնում է կորուստ Թերակղզու այս մասում։ Կան գիւղեր որ երբեմն հելլենախօս էին, բայց ուր այժմ՝ յունական երգերը կրկնում են միայն

1) Michaud et Poujoulat, Correspondance d'Orient.

2) Karolidis, Ճանապարհորդութիւն Կոմայում (նոր-յունարէն)։

ծերունիներէց, շատ ընտանիքներում մանուկներն այլ ևս չեն իմանում աղգային լեզուն ¹⁾։ Մինչև անգամ դարիս սկզբին եղան յունական գիւղեր, որ կորցնելով լեզուն կորցրին նաև իրենց կրօնը։ Պ. Կարտլիզեար անցել է գիւղերով, որ երբեմն հեղինական բարբառին և դաւանութեանն էին պատկանում, իսկ այժմն մահմեդական են դարձել։ Հաւանական է որ այդպիսի կրօնափոխութիւններ տեղի են ունեցել և առաջ, թուրքական արշաւանքների ժամանակից սկսած։ Պ. Կարտլիզեար հեռու չէ հաւատարմաց, որ Կապագովկիայի ափշարները, որ շատ են տարբերում պարսկաստանի ափշարներից, լինին սերտած երբեմն հեղինացած բնիկներից։ Սրանք թէև միւս մահմեդականներից չեն զանազանում լեզուով, բայց իրենց բարձր և հազար ու մի մանրամասնութիւններով յիշեցնում են նախկին յոյներին։ Նրկրի ներսի գիւղերում հեղինակաւորութեան քայքայումը հաւանականաբար իւր լ'ախճանին է հասել։ որովհետև այն յոյները՝ որոնք պահպանել են իրենց անունը, պահել են նաև իրենց իրական կամ ենթադրական ծագման գիտակցութիւնը և պարծենում են զրանով։ Մանաւանդ որ այժմս էլ գտնւում են ուղղակի յարաբերութեան մէջ իրենց զրաի եղբայրների հետ, որ օգնութեան ձեռք են կարկառում նրանց՝ գոյութեան պատեքազմում։

Այսպէս կամ այնպէս, յունական աղգութեան յառաջագիմութիւնը ծովափում այնպէս արագ է, որ քիչ է մնում մտադ. հաշուէ յարաբերական կանոնով թէ քանի տասնեակ տարիներում նախկին յունական Առիան՝ մինչև բարձրաւանդակի տահմանները՝ վերստին տիրապետուած կլինի յոյներից, առանց արենհեղութեան, այլ աստիճանաբար մի ցեղի տեղը միւսը բռնելով։ Կրօնի անունը յառաջախաղաց յոյն հասարակութեան համար միայն արտաքին շրջանակին է և դաւանութանական խնդիրների ծուռումը չէ այս տիրապետութեանց շարժառիթը։ Ընդհակառակն՝ Փաբր Սիւայի

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage dans l'Asie Mineure;—Karolidis, յիշուած։

յոյները, որ հին ժամանակները կրում էին «քրիստոնեայ» բնդ-
հանուր անունը, շատ սակաւ են յայտնի իրենց օրթոդոքսական
ընթերցանութեամբ: Քահանաները շատ քիչ ազդեցութիւն ու-
նին և՛ բացի գիւղերից, նրանցից խորհուրդ չեն հարցնում հա-
սարակական քաղաքացիական խնդիրնում: Հելլենական հառաքա-
կութեանց միացնող կապը հայրենասիրութիւնն է: Նրանք իրենց
համերաշխ են զգում Միջերկրականի աւազանի միւս յոյների
հետ, առանց ուշք դարձնելու պայմանագրական սահմանների
վրայ: Թէև աւելի Աթէնքին են յառուած նրանք քան թէ Կոս-
տանդնուպօլսին, բայց պէտք է ասած որ նրանք հայրենիք են
համարում ոչ թէ որ և է քաղաք, այլ այն շարժուն կոհակներ-
ը, որ լուանում են Արևիպելակի կղզիները և Ալէքսանդրիայից
մինչև Օդեսսա թրջում են յունական այնչափ գաղթատեղերի
ծովափունքը: Անատոլիայի բոլոր հելլեններն էլ ներշնչուած են
«մեծ գաղափարով» և ամենքն էլ գիտեն այդ գլուխ բերելու
հնարը: Ո՛չ մի ժողովուրդ սրանցից լաւ չգիտէ ապահովել ապա-
գան մանուկների կրթութեամբ, այս մասում սրանց նախաձեռ-
նութիւնը հաւասարում է մինչև անգամ հայերի նախաձեռնու-
թեանը: Իւրաքանչիւր քաղաքում մեծ գործը, ուսումնարաննե-
րի գործն է: Վաճառականները ապրանքների արտածութեան
գների վրայ խորհրդակցելուց յետոյ վիճում են մանկավարժա-
կան մեթոդների վրայ, գնահատում են վարժապետների արժա-
նիքը, խրախուսում են աշակերտների եռանդը: Երբ մի օտարա-
կան այցելում է նրանց, ամապարում են նրանք պատուել օտա-
րականին ուսումնարանական հաստատութիւնների և մանկական
ապաստանարանների այցելութեամբ, խնդրում են նրան հարցա-
քննել մանուկներին, յայտնել իւր կարծիքը զաստիարակու-
թեան ամեն խնդիրների վրայ, որոնցից կախուած է իրենց ցե-
ղի ապագան: Մի կէտ որին բոլոր յոյները համաձայն են, այդ
այն է որ ամենից առաջ հարկաւոր է զարգացնել երիտասար-
դութեան մէջ ազգասիրութիւն և ազգային նախապաշտութեան
փառասիրութիւն: Բոլոր աշակերտներն էլ սովորում են հին յու-
նարէնը և կարգում են դասական մատենագրերը՝ ծանօթանալու

Համար այն փառքի և մեծութեան ժամանակներին, երբ իրենց նախնիքը աշխարհի գաստիարակիչներն էին: Բոլորեքեանն էլ ուսումնասիրում են իրենց նոր պատմութիւնը և մանաւանդ Անկախութեան պատերազմների սխրագործութիւնները: Կառավարող թուրքերի հաճոյակատար աչքի առաջ՝ վառւում բորբոքւում են նրանք մի օր նոյն իսկ այդ թուրքին արտաքսելու միտքովը: Հայրենիքը վերստին ձեռք բերելու գործը պատրաստւում է ուսումնարանների նստարանների վրայ: Այսպիսով կամաց կամաց, խաղաղ ճանապարհով կատարւում է քաղաքական յեղափոխութիւնը: Ուսումնարանները պահպանելու և ապահովելու համար, ուսումնարանները, որ ազգի յոյսն են, ո՛չ մի զոհողութեան առաջ չեն կանգ առնում՝ հասարակութիւնները: Շատ հարուստներ իրենց կենդանութեան ժամանակ իրենց ծախսով շինում են միջնակարգ վարժարաններ և հայրենասէրների կտակում՝ մատաղահաս հեղինակների կրթութեան գործը երբէք մոռացութեան չէ տրւում:

Այս ստորճանաբար կերպարանափոխութեան շարժումով յոյները արդէն տիրացել են՝ ի վնաս թուրքերի՝ բաղմաթիւ արհեստների և ազատական կոչուած բոլոր արուեստներին: Քաղաքներում նրանք են բժիշկները, փաստաբանները, ուսուցիչները: Խբւն թարգման և հրապարակախօս միակ նրանք են Եւրոպացիներին տեղեկութիւն հաղորդողները և Արեւմուտքի հասարակական էարժիքը կազմողները: Ամեն փեշակում լաւագոյն գործաւորները նրանց ազգիցն են, իսկ նրանց բնակարաններում հէնց առաջին հոյեցուածքից կարելի է նկատել, որ պահպանել են նրանք իրենց նախնիներից աւանդուած ձևերի կատարեալ չափակցութիւնն ու ներգաշնակութիւնը: Չնայած բարբարոսութեանց և հարստահարութեանց դարերին, որով անցել է այս ցեղը, նրանց արուեստագործութեան շատ արդիւնքները իբրև օրինակ կարող են ծառայել Եւրոպայի նոյնանման առարկաներին: Յունական տներում՝ որմերի, առտոտաղի, յատակի տախտակամածները, յարմարեցրած են զարմանալի ճշգրութեամբ և շոյում են մարդիս աչքը գոյների չափաւոր, ընտրողական հա-

կադրութեամբ և դրուագների ճաշակով: Զմիւռնիայի նաւահան-
գըրտում ամենանուստ թիալարի նաւակը մի գլուխ — գոր-
ծոց է շէնքի ամրութեամբ, ձեւերի վայելչութեամբ և ամբողջ
շինուածքի յաջողակ բաժանումով: Միմիայն նաւացուկի շուր-
ջը ճոպանի պատուածքին նայելով իմացում է, որ նաւակարը
գեղարուեստագէտ ազգից է: Վախենալու է միայն որ վաւի-
խութեան սիրուց դրդուած՝ ընդօրինակելով Արեւմուտցիներին՝
չհելուեն նրանք լաւ ճաշակից, ընդունելով օտար գործարանա-
շէն առարկաներ, որ շատ սոփոք են իրենց ունեցածից: Այսպէս
օրինակ՝ Ասիայի քաղաքներում յոյների մեծամասնութիւնը
հագնում է ֆրանսիական ձեւով, այն սննդանոց, անձաշակ, ան-
շնորհ զգեստները, որ պատրաստուում են Եւրոպայի արուեստա-
նոցներում արտահանութեան համար: Կկարմրէին ամօթից եթէ
հագնէին ասեղնագործ թեկնոցակը (ղպուկը), անդրաւարտիքն ու
գօտին, որ սակայն այնչափ շնորհք ու աղնութիւն են տալիս
քայլուածքին: Կար ժամանակ որ յոյները գատապարտուած էին
կրելու միմիայն սև շորեր:

Բարձրագոյն կրթութեամբ, արհեստների և աղատական ար-
ուեստների իրենց ձեռքում ամփոփելով, հարստութեան տիրանա-
լով՝ յոյները հզօրապէս պինդուած են իրենց նախկին հարստահա-
րիչների դէմ: Նրանք սպառնում են թուրքին նաև իրենց ամենու-
րեքութեամբ: Մովսեղնայ և ճանապարհորդող ինչպէս Հերոդոտի
ժամանակ՝ մեր օրուայ հելլէնը ամեն տեղ է, իւր գործունէու-
թեամբ արժէ տանը նստակեաց թուրք, որ իւր ծննդավայրից
դուրս է գալիս միայն ամարանոց՝ սարի յոտակ օդը ծծելու:
Ասիայում բնակուող յոյներից շատերը եկած են Պէլոպոնէսից,
մայր ցամաքի (Եւրոպական) Յունաստանից և կղզիներից: Հակա-
դարձաբար բաղմութիւ հելլեններ ասիական Յոնիայից, Սև ծովի
ափերից և Կապադովկիայից գնում են բնակուելու իրենց Եւրո-
պայի եղբայրների մօտ: Այս յաճախակի ճանապարհորդութեանց,
մայր ցամաքից մայր ցամաք ընտանեկան կապակցութեանց, իմասնու-
թեանց շնորհիւ, նաև թղթերի կեղծումով, որ հեշտութեամբ են
կառարում թուրք պաշտօնեաները կաշառք առնելով, շատ դիւ-

րին է ասիական յոյնին դառնալ հելլենական հայաաակ: Օժտուած այդ տիտղոսով, որ իրեն և իւրայիններին ազատ է կացուցանում Թուրքիայի ուղղակի վարչութիւնից, նա վերագառնում է բարձրալիզ իւր ծննդեան հայրենիքը: Այսպիսով Զմիւռնիայում և ասիական ծովափի միւս քաղաքներում՝ յունական հիւպատր իւր իրաւասութեան տակ ամբողջ ժողովուրդներ ունի: Բնն Թուրքական հողում հաստատուած են յունական գաղութներ, ունենալով անձնական ձեռներիցութեան հզօրութեան հետ միասին նաև քաղաքական անկախութեան անգնահատելի առաւելութիւնները:

Եւրոպայից փոքր Ասիայ եկած գաղթականներից մի մեծ թիւ կրօնով կապուած են յունական աշխարհի հետ և կամայ կամայ ձուլուած են նրա մէջ: Այսպէս են բուլղարները և վալախները, որ շատ շուտ սովորում են յունական լեզուն և գրեթէ բոլորն էլ երկրորդ սերնդում հելլեն են դարձած լինում իրենց բարբոյ: Այս նոր յոյներին աւելանում են մի ուրիշ ցեղի ներկայացուցիչներ, որոնց սպասելի չէր Անատօլիայում հանդիպել: Սրանք՝ մի քանի հարիւր ընտանիք ձկնորս կողաքներն են, որ հաստատուած են Կըզըլ-Իրմաքի և Եշիլ-Իրմաքի դելտայում: Մանիսա լճի մօտ և ստորին Կայիսգրայի վրայ, մերձ Եփեսոսին: Այս կողաքները Դանուբի կողաքների նման «հին հաւատացեալներ» են, որ ժԸ. դարի վերջերում խոյս տուին թագուհու հանած հալածանքներից: Բայց վերջին տասնեակ տարիներում եկաւոր գաղթականութեան մեծ հեղեղը չերքեզներինն էր: Չերքէզ ընդհանուր անուամբ հասկացուած են Կովկասից եկած բոլոր գաղթականները: Անշուշտ այս գաղթականները այնպիսիներից չեն, որոնց հետ յոյները կարողանային դիւրութեամբ հաշտուել: Բնական կլինէր այս լեռնայիներին բնակեցնել այնպիսի երկրում, որ շատ չտարբերուէր նրանց ծննդավայրից: Պանտական լեռների, Կիլիկեան Տաւրոսի, Լիլիայի Ա. կ-գաղի վերին հովիտները շատ յարմար կգային իրենց կլիմայով բերքերով: Այս տեղերում նրանք աւելի լաւ կգային իրենց քան թէ դաշտավայրում և այնչափ թշնամի էլ չէին վատտակել: Բայց Թուրք կառավարութիւնը երկնչում էր նրանց չափազանց անկախ

մնալուց, ուստի և զեռեղեց նրանց ցրուած խմբերով: Տեղաւորուելով մեծ մասամբ նախկին տէրերից՝ հեղինակներից և թուրքերից խլուած հոգերի վրայ, մինչև իսկ շրջակայ հասարակութեանց հաշուով թոշակաւորուած՝ չերբէզները ընդունուեցին ինչպէս յաւիըշտակիչներ և նրանց ջներուեց այդ ինքնամուլս սպրդումը ուրիշ հոգերի մէջ: Տգէտ երկրի լեզուին, արհամարհելով և չկամենալով գոնէ սովորել, միշտ գոռոզ լռակեաց՝ այս նորեկները չսիրեցին նաև իրենց աւագակային բարբը վերահաստատուելով այս իրենց ասպնջականութիւն տուող երկրում:

Ջիւրի գողութիւնները, մինչև անգամ մատաղահաս աղջիկներին առւանգութիւնները շատացան նրանց գալստեամբ, ուստի և նրանց վրայ էլ կասկածեցին: «Չերբէզը աւքատիցն էլ է գողանում, այս է ընդհանուր ազգակիր Փոքր Ասիայում: Բոլորքեան միացան նրաց դէմ: Պատերազմն սկսուեց այդ օտարամուտների դէմ մանաւանդ յոյն գիւղերում, որոնց գանգատները լսելի լինելու նոյն բախտը չունէին ինչ որ թուրքերին: Շատ գաւառներում արեան օրէնքն է տիրում սահմանակից հասարակութեանց միջև: Երբ պատահում է որ մի չերբէզ մտրուում է թշնամու հոգի սահմաններում, նա անհետանում է յոռով գլխով, առանց որ հնար լինի որ և է տեղեկութիւն կամ բացատրութիւն ստանալ: Կովկասի այս գաղթականները լինելով սակաւութիւ շատ տեղերում ստիպուեցան անհաւասար կռուից յետ քաշուել և սրօնել ապաստարան մի այլ՝ նուազ բնակուած տեղում: Մի բանի տեղերում էլ, մասնաւորապէս Նիկոմիդիայի մօտերում, յաջողեցրին նրանք իրենց հարեաններին արտաքսել: Սակայն կան և այնպիսի չերբէզ գիւղեր, որոնց բնակիչները ունենալով բաւարար հող և անասուն խաղաղութեամբ են ապրում իրենց զրացիների հետ և կամաց կամաց յարմարւում են այս նոր միջավայրին: Մէանդրի վերին հովտում մի քանի կովկասեան գաղութներ կարող էին իբրև օրինակ ծառայել շրջակայի թուրքերին իրենց դաշտերի լաւ մշակութեամբ և սոռգման ջրանցքներով: Բնիկները Աբխազներից միայն այնչափ գանգատուելու տեղիք չունին:

Կար ժամանակ որ Փոքր Ասիայի վաճառականութիւնը մեծ մա-

սամբ օտարականների ձեռքումն էր: Այդ օտարականները գրեթէ բոլորն էլ լատին կաթողիկոսներ էին, հաստատուած Զմիւռնիայում և ծովափի միւս քաղաքներում: Դրանք հաւաքական անունով կոչուում են լեւանդացիք: Դեռ քանի որ յունաց ազգութիւնը չէր արթնացած նրանք էին միակ միջնորդը Անատոլիայի թուրքերի և Արեւմուտքի նաւահանգիստների միջև, բայց հեղինակների հետզհետէ յաջող գործունէութիւնը և շոգենաւերի սուլդակի վաճառականութեանը տուած գիւրութիւնները նշանաւոր կերպով նուազեցրին լեւանդացիների ազդեցութիւնը: Դրանց մեծամասնութիւնը այս երկրում հաստատուած են բազմաթիւ սերունդներից իւրեր, մի խառնարիւն ցեղ են, նրանցից շատերը կիսատ-սլաւոն գիտեն այն ազգի լեզուն, որին պատկանում են իրենց վկայաթղթերով: Բայց միշտ դիմում են հիւպատոսի իրաւասութեանը և արտօնութիւն ունին թուրքական իրաւասութեան չենթարկուելու: Արանցից են գրեթէ մշտապէս ընտրւում հիւպատոսների գործաւարները և օտար դեսպանների պաշտօնատոների պաշտօնեաները: Անկասկած դրանք ուշ թէ շուտ անհետանալու են իբրեւ առանձին դասակարգ, ոմանք ձուլուելով տեղական ժողովրդի հետ ուրիշները վերադառնալով այն ազգի ծոցը որից ծագել են: Դասակարգի կորչելուց շատ առաջ անհետանալու է նրա ազջատ բարբառը «փրանկական լեզուն», որ ծնունդ է առել լեւանդացիների Արեւելքի նաւահանգիստների բազմացեղ բնիկների հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւններից: Այս գռեհիկ բարբառը բազկացած է մի քանի հարիւր բառից, որ առանց հոլովման և խոնարհման դարսւում են միմեանց վրայ: Մագումով խոսլական է, որովհետեւ այս բարբառով խօսողների մեծամասնութիւնը խոսլական ծագումն ունին, բայց պարունակում է նաեւ Պրովանտայ, սպանական փրանսական բառեր, այլ և տեղական՝ յունական և թուրքական առեւտրական առարկաների անուններ: Կարելի է ասել որ այդ կոպտատարազ բառերի իմբաւորութիւնը, որ կոչուում է փրանկ լեզու, գոյութիւն չունի այլ ևս: Նրան փոխարինել են արգէն խոսլական մի գաւառաբարբառ և փրանսերէն լեզուն: Մի ուրիշ լեւանդական բարբառ էլ կորչելու վրայ է: Այդ՝ սպա-

նիւղ կոչուած կամ՝ հին սպանական բարբառն է՝ որ գործ են ածուած՝ Սպանիայից արտաքսուած հրէաների սերունդը, խառնելով նրա հետ երրայական բառեր, և որ դժուարութեամբ կհասկացուի կատակցիւններից: Կամայ կամայ կրթութիւնը տձև բարբառները փոխարինում է քաղաքակիրթ լեզուներով: Զարմանքով և բերկրութեամբ Զմիւռնիա իջնող վրանսիացիին կլսէ ամեն տեղ իւր լեզուի հնչիւնները, որ ընդունուած է կրթուած մարդկանցից իբրև հասարակաց լեզու և որը արտասանում են նրանք զարմանալի պարզութեամբ: Գլխաւոր վրանսերէնն է դարձել թէ հայերի և թէ հրէաների, այլ և յոյների և լատնդացիների համար ներկայիս «վրանի լեզուն»:

Իւր աշխարհագրութեամբ, իւր բնակիչներով, իւր պատմութեամբ լինելով միանգամայն թէ ասիական և թէ եւրոպական երկիր՝ Անատոլիան իւր սոցիալական և քաղաքական վիճակով ներկայացնում է կրկին շարժում՝ քայքայման և յառաջագիւժութեան, որ և անխուսափելի յեղափոխութեան նախերգանքն են: Յոյները աճում են, թուրքերը նուազում: Ծովափի քաղաքները լցւում են բնակիչներով, ներսիները ամայանում: Արդի արուեստագիտութիւնը ներկայացուած է Զմիւռնիայում իւր ամենահոյակապ երկերով, մինչդեռ այդ քաղաքի նոյն իսկ մերձակայքում՝ վրանները խիստ բնակւում են Կեդրոնական Ասիայի ամենախեղճ Կիրգիզներից ոչ պակաս աղքատ և ամեն յարմարութիւններից — կոնֆորտից զուրկ ցեղեր: Ծովեղերը կան գաւառներ որ մշակուած են նոյն հոգատարութեամբ ինչպէս արևմտեան եւրոպայի գաւառերը, մինչդեռ ոչ հեռուն աւաղակների երկիւղից թափուր և անմշակ են մնում ամբողջ հողեր և գիւղեր: Կայ այնպիսի քաղաք՝ նոյն իսկ ծովափի մօտ, որ կարճեւ պաշարուած լինի աւաղակներից և մեծատունները — քաղաքի երեւելիքը հազիւ համարձակում են դուրսը ոտք դնել բազմաթիւ ղինուած պահապանների ուղեկցութեամբ: Կազմակերպւում են ահագին կալուածքներ վերածելով ամբողջ ժողովուրդներ սքոզուած ճորտութեան: Սարտափելի սովեր, ինչպէս այդ պատահեց 1874-ին և 1878-ին, անմարդաբնակ են դարձնում ամբողջ գաւառներ: Երկ-

րի ներսում կարելի է ամբողջ օրեր արշաւել առանց հանգիպելու մարդկային որ և է հետքի բացի գերեզմանների հողակոյտերից և հռոմէական համ հելլենական աւերակներից: Սակայն վաճառականութիւնը՝ արուեստագիտութեան և երկրագործութեան գործունէութեան այդ նշանացոյցը, տարէցտարի աճում է: Եթէ Ասիական թուրքիան կորցրեց իւր տօրոնի արտադանութիւնը, եթէ շերամի բոժոժի հիւանդութիւնը պակասացրեց հում ապրեշուծի արդիւնաբերութիւնը, ոսկայն նա առաջուանից աւելի բամբակ, օպիււմ և խախոզ է արտադանում: Միայն Ջմիւռնիայի հրապարակը այժմս աւելի մեծ արտածութեան առևտուր ունի, քան թէ ամբողջ Անատոլիան դարձնի սկզբին: Հաւանական է որ ամբողջովին առած յառաջագիծութիւն կայ: Բոլոր ընդհարուող տարրերի ընդհանուր արտադրեալը ցոյց է տալիս թէ ժողովրդի և թէ նրա բարեկեցութեան աճումը:

Անատոլիայի երկու կիսի, այն է՝ ծովափի, որ ձգտում է եւրոպական դառնալ և բարձրաւնդակի՝ որ զեռ ևս պատկանում է հեղրոնական Ասիային, միջև եղած հակադրութիւնը կամաց կամաց մեղմանալու է անշուշտ մօտակայ ապագայում: Թերակղզին չունի բնաւ աշխարհագրական միութիւն, որոհուած լինելով խոտորագնաց հովիտների, որ խոնարհուած են դէպի տարբեր ծովեր և անջատուած են միմեանցից արտադանութիւնից զուրկ գոգաւորութիւններով: Բայց բնութեան զլայցած այս միութիւնը մարդն է սկսում տալ նրան: Հաղորդակցութեանց ճանապարհներով դիւրացած վաճառականութիւնը հարթում է նախնական խոչընդոտները, ջնջում է ջրբաժան կառարների, լեռների գահալէժների հնումը պատմութեան ընթացքի վրայ ունեցած վճռական ազդեցութիւնը և թուլացնում է կամաց կամաց այն կապերը, որով անբաժան կապուած էին ժողովուրդները իրենց ծննդավայրի հօդի հետ: Երկաթուղիների կառքերը արդէն մրցում են փոքր Ասիայում կարաւանների ճանապարհն անցնող 160000 բեռնակիր ուղտերի հետ: Հէնց որ Անատոլիայի ներքը այնպէս դիւրամտոյց դառնայ ինչպէս Եւրոպայի և Ամե-

րիկայի երկաթուղի ունեցող երկիրները, այն ժամանակ կվերանայ միաձև բարձրաւանդակները ատամնաձև ծովափից բաժանող անջրպետը: Աստիճանաբար դրսի աղբեցութիւնը կզգացուի մինչև անգամ Եւրոպական թափառած բարձրանիստ արօտատեղիներում: Փոքր Ասիայի նոյն իսկ ձևը ենթարկելու է նրան եւրոպական ձեռնարկութեանց: Երեք կողմից նա ողողւում է ծովով, ուստիսան դարձած Բաթումից մինչև անգլիական դարձած կղզու (Վիպրոս) հանգիստակաց Մերսինա քաղաքը բոլոր նաւահանգիստները մի մի յարձակման կէտեր են: Վերջապէս՝ Անատոլիան իւր մայրցամաքային կողմով, որ երբեմն աղաւ յարաբերութեան մէջ էր մարական լեռների քուրդ, թուրք, թուրքմէն, ցեղերի հետ, այժմ սահմանակից է մի եւրոպական տէրութեան, որ պաշարել է նրան քամակից: Այս կողմից էլ ճանապարհների ցանցը աճելու է արագութեամբ:

Աստիճանաբար կերպարանափոխութեան գործում ձեռներիցութիւնը պատկանում է «Անհաւատ» Զմիւռնիային (գեաւուր Իզմիր) և ոչ թէ Ստամբուլին: Բնական է որ Կոստանդնուպոլսի օսմանցիները ակամայ են զբաղւում այն հասարակական շինութիւններով, որ օտարներին են մնալու ժառանգութիւն: Այնքան ճարտարապետներ առաջարկեցին Սկիւտարում սկսուող երկաթուղին երկարացնել և հասցնել մինչև Բաղդադ, սակայն զեռ մինչև այսօր էլ նա մինչև անգամ չէ մտած Սակարիայի հովիտը, որ Վոսիօրի գրեթէ արուարձանների մասն է կազմում՝ օրական պաշարեղէնի մատակարարութեամբ: Բայց ասիական Յոնիայի մայրաքաղաքը, ուր չնայած քաղաքական կեղծիք են (Փեկցիա) հեգեմոնիան պատկանում է իրապէս յայներին և Արեւմուտցիներին, ունի արդէն երկաթուղիների ամբողջ մի ցանց, որ ձգւում է մինչև Հերմուսի Կայիստրայի և Մէանգրի հովիտները: Մի կողմից էլ աշխատանքը շարունակւում է դէպի բարձրաւանդակը, ուր հասնելը դժուար չէ ղառիկայրերի փոքր շէնքութեան պատճառով: Նոյն իսկ բարձր տափաստաններում, ուր հազիւ են պատահում քաղաքներ, երկաթուղու համար առւետրի նիւթ կայ: Փռիւգիայի և Լիկաօնիայի լճերի ափերում բազմա-

թիւ են քիմիական գոյացութիւնները, ազեր, ալթուրականք և բորակներ: Սակայն այս գծերը, որ շատ օգտակար են ներսի արուեստագիտութեան զարգացմանը, միայն երկրորդական նշանակութիւն կարող են ունենալ միջազգային վաճառականութեան համար: Եւրոպան և Հնդկաստանը միացնող մեծ անկիւնագծային ճանապարհը անպատճառ պէտք է կոստանդնուպոլսով անցնի:

Արտաքուստ ինչպէս էլ թուի, սակայն անգլիացիք՝ Հնդկաստանի տէրերը, ոչ մի շահ չունին շինելու այս ուղղաձիգ գիծը, որ անցնելու է հրեաանրոցներով զինուած մի նեղուցով, որին իրենք չեն տիրում: Այս ճանապարհի բացումը իբրև անմիջական հետեանք ունենալու է այն՝ որ միջին Եւրոպայի ազգերը ձեռք են բերելու տռաջնութիւն Արևելքի վաճառականութեան մէջ: Մեծ բրիտանիան լինելով ծովային ճանապարհների իշխող ո՛չ մի օգուտ չունէր բարեյուսոյ հրուանդանից դատ ուրիշ ճանապարհ բանալուց: Ուստի և նա դիմադրեց Սուէզեան ջրանցքի բացմանը, որովհետև այդ միմիայն իրեն չէր ծառայելու: Նմանապէս էլ նա խանգարելու է կոստանդնուպոլսից դէպի բաղդադ երկաթուղու շինութեան ամեն մի ձեռնարկութեանը: Առաջուց նա նպաստելու է այն գծի շինութեանը, որ ձգուելու է Կիպրոսին հանդիպակաց Միջերկրականի նաւահանգիստների մէկից մինչև Պարսկական ծոցը, որ մի փակուած ծով է իւր նաւատորմի իշխողութեան տակ: Նա աշխատելու է նոյնպէս, որ այդ գիծը ջաթանուած լինի հայկական բարձրալանդակներից Եփրատի ընթացքով, որովհետև Կովկասի և Անդի-կովկասի տիրապետողների զինուորական գերակշռութիւնը այնչափ հաստատուն է, որ օսմանցիները այսուհետև նոյն իսկ Անգլիայի օգնականութեամբ չպիտի կարողանան փակել ճանապարհը Ռուսների առաջ, եթէ սրանք բարեհաճեն մի օր իրենց ունեցածին աւելացնել նաև Տուրքոսն ու Անտի-Տաւրոսն:

Այսպէս ուրեմն՝ Փոքր Ասիայի առևտրական և արուեստագիտական տիրապետումը մեծամեծ հետեանքներ է ունենալու աշխարհի քաղաքագիտական հաւատարակշռութեան վերաբերու

թեամբ: Բայց կարելի է արդեօք գուշակել թէ այդ ինչ հե-
 տեանքներ է ունենալու նաև թերակղզու բնակիչների համար:
 Կարելի է ասել որ կառավարչական տեսակէտից Անատոլիայի քաղա-
 քական միութիւնը արդէն իրողութիւն է: Սուլթանի իշխանութիւ-
 նը այդ տեղում աւելի լաւ է հաստատուած քան երբ և իցէ: Ամե-
 նուրեք աւատական կամ՝ գրեթէ անկախ Դէրէ Բէյլէ — «Հովտա-
 պետներ» իշխանութիւնը ջնջուած է արդէն: Մնացել են միմիայն
 տեղ տեղ լեռների բարձրութեանց վրայ պահպանուած ինքնավար
 հասարակապետութեանց հետքերը: Բոլոր վիլայէթներում՝ վար-
 չական կազմակերպութիւնը նոյնն է, բայց այս միաձեւութիւնը մի
 արտաքին երևոյթ է միայն, անատոլական «ազգերը» այսուամե-
 նայիւ մնում են միշտ բաժան բաժան: Դեռ աւելի էլ՝ հալոյրդա-
 կըցութեանց աճող գիւրութիւնները աւելացնելու են նաև միմեանց
 ըմբոս կամ՝ կատարելապէս հակառակ շահեր ունեցող ժողովուրդ-
 ների ընդհարումը: Մովսիսի գործունեայ և ձեռնարկող յոյները
 այլ ևս միմիայն իսեղճացած թուրքերի զրկեցները չեն: Նրանք
 ընդհարւում են արդէն նաև ներսի թուրքմանների հետ, որ ե-
 րիզասարգական եռանդով լի են, քուրդերի հետ, որ իրանական
 յատկութեանց տէր են, ունին բանիմացութիւն և ճկունութիւն,
 հայերի հետ որ աշխատասէր են և տակուն: Փոքր Ասիայում չկայ
 մի քաղաք որ չօրտ հինգ «ազգութիւն» չունենայ: Կան այնպիսի-
 ները, որ տասներկուսը, տասնևհինգը ունին և իւրաքանչիւրը այս
 ազգութիւններից իրենց ծննդավայր քաղաքից գուրս են փնտռում՝
 հայրենակիցներ և կրօնակիցներ: Միևնայն քաղաքի բնակիչները՝
 իրենց տարբեր ծագմանը գիտակից, անջատուած են միմեանցից
 ատելութեամբ և աւանդական ոտխալութեամբ իրար չեն համարում
 երբէք համաքուլաքացի: Ինչպէս է կատարուելու արդեօք այս
 տարբեր տարրերի միացումը եւրոպական աշխարհի հետ: Անշուշտ
 Փոքր Ասիայում պակաս չեն լայն հայեցակէտով մարդիկ, որ հա-
 կանում են արևելեան ազգութիւնների հաւասար իրաւունքներ
 ունենալը և սրտանց ցանկանում են Տաւրոսի և Արարատի ժո-
 ղովուրդների ապագայ դաշնակցութիւնը, սակայն անցողական
 պատմութիւնը շատ դժգոհներ է լինելու: Նախկին Եւրոպական

Թուրքիայի կերպարանափոխութեան ընթերականերս կարող ենք արդեօք յուսալ որ գոնէ Ասիական Թուրքիայի կերպարանափոխութիւնը կառարուի առանց արիւնհեղութեանց և աշխարհաւեր գաղթականութեանց:

ՄԻԱԲԱՆ.

(Կը շարունակուի)

ԴԱՍԱԻԱՆԴՄԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ.

(ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂՈՒԱՆԵԱՆՑԻՆ
ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀ ՆՈՒԷՐ):

Հանրակրթական ուսումնարանի նպատակն է՝ բազմակողմանի կերպով զարգացնել սանիկի հոգեկան բնդունակութիւններն, տալով նոցա կանոնաւոր ուղղութիւն: Կեանքը արդէն դոցա վերաբերմամբ դրօշմել է իւր կնիքը՝ մարդուս թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին բնութեան օրէնքներն ի նկատի ունենալով: Մարդս իբրեւ բնութեան զուակ, ենթարկուած լինելով դորա երեւոյթներից ստացուած տպաւորութեանց, իւր հոգեկան զօրութեանց ներգործութեամբ՝ կազմում է մի այնպիսի աշխարհ, որից ծնունդ են առնում հանրակրթական աւանդելի այն առարկաների գոյութեանց նշանները, որոնք եւ կազմում են գալրոցական ուսմանց հիմունքներն: Եւ՝ արդարեւ՝ գոսաւանդելի առարկաներն պատահական գեր չեն կատարում: Նոքա իբրեւ ներքին - հոգեկան պահանջ են երեւում: Ամէն մի մտնուկ՝ մըտնելով ուսումնարան՝ իւր հետ բերում է որոշեալ սահմանով մտաւոր պաշար՝ իւր բնդունակութիւնների կարողութեանց համեմատ: Նա արդէն գիտէ խօսել, ունի հասկացողութիւն կրօնական, գիտէ թուել — հաշուել, բնութեան հարստութիւն կազմող առարկաներից ունի ստացած տպաւորութիւններ, ըստ իւր սահմանի գիտէ՝ գծել, գիտէ՝ երգել և ըն. բայց այդ բոլորը ըստ սահմանափակ, անկանոն և խառնաշփոթ դրութեամբ: Ուսումնարանի նպատակն է՝ դոցա կանոնաւորել, ի մի խմբել և առաւ կանոնաւոր էլ ուղղութիւն տալ հետզհետէ զարգացնե-

լով: Գոցանից ամէն մէկը ունի իւր հոգեկան կարողութեանց հիմնաքարը և հէնց այդ է պատճառը որ իւրաքանչիւրը դոցանից, եւ հէնց մի քանիսը ևս՝ նպատուում են առանձնապէս այս ինչ կամ այն ինչ հոգեկան ընդունակութեանց զարգացման: Բոլոր վերեւ յիշածներէցս իբրեւ եզրակացութիւն այն է յառաջ գալիս, որ ուսումնարանը պէտք է շարունակէ այն ինչ որ կեանքն է սկսել՝ կանոնաւոր ինքացի դերի մէջ մտնելով: Ուսումնարանական գործիչների ճիգն և ջանքն պէտք է այն լինի՝ թէ ի՞նչ հեշտ միջոցաւ հնարաւոր է պողաբեր կացուցանել ամէն մի դասաւանդելի առարկայ՝ խիստ հետեւելով իւր քնական նպատակին: Մանկավարժական գիտութիւնն իւր գիտակախբական և մեթոդիքական ճիւղերով հանդերձ մեզ արդէն որոշեալ պատգամներ տուած է, ուստի և մենք էլ դոցանից կօգտուենք և կտեսնենք թէ ինչպէս ամէն մի առարկայ իւր պատկառելի դիրքն է ստացել որոշելով նպատակն և թէ՛ դորան հասանելու միջոցներն: Աստահանալով գրել մի շարք յօդուածների վերեւ յիշած ուղղութեան և թէ՛ նպատակի պարզելու համար, աչքի առաջ եմ՝ ունեցել ինչպէս մանկավարժական գիտութեան ամենափերջին ընդհանրացած արդիւնաւետ տեղեկութիւններն, այնպէս և վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատուած մեր ծիսական հոգեւոր գարոյների ծրագիրն, որի՛ ըստ մանկավարժականին՝ առաւել գործնական իրադորձման մեզանից ամէն մէկը պէտք է ձգտի միշտ ի նկատի ունենալով այն կէտերը, որոնք իւրաքանչիւր առարկայի դասաւանդման բուն էութիւնն, խորհուրդն են կազմում: Սկսենք կրօնական գիտութիւնից:

Կ Ր Ո Ն .

Կրօնը մանկան համար նոր առարկայ չէ. հաւատոյ և բարոյական հիմունքները գտնւում են իւրաքանչիւրի հոգւոյ մէջ. նոքա արտայայտւում են նորա խզճի ազդումներով: Քրիստոնեայ մանկան հոգեկան ներքին պրօյէսը կատարւում է և այն հիման վրայ, որ նա քրիստոնեաների շրջանումն ծնուելով, այնտեղ էլ

ածում է և զարգանում, քրիստոնէական ոգւով հասունանում, որի հետեանքից եւ ընտելանում է քրիստոնէական բոլոր ծէսերին և սովորութիւններին: Կրօնագիտութիւնը շատ մօտ յարաբերութիւն ունի մարդոյ հետ. նա խօսում է Աստուծոյ մասին, որի հետ մենք բոլորս միանում ենք մեր հոգւոյ բոլոր զօրութիւններով. անկրօն ոչ մի ազգ չկայ, այդպէս էլ պէտք է լինի, որովհետեւ այդ բնածին պահանջը իւր բաւականութիւնը ստանում է մարդուս յիշողութեան ունեցած անմիջական ազդեցութիւնից և թէ նոյն իսկ մարդուս ինքնաճանաչութիւնից: Ամէնքը իւրեանց հասկացողութեամբ և տպաւորութեանց զօրութեամբ են կազմում իրանց գաղափար, ընդ սմին և այն գերազայն լակի մասին, որն նոյն առարկայի էութիւնն է կազմում: Ուրան մարդս լուսաւորւում է, այնքան և խոր է թափանցում այդ բնական պահանջի մէջ. նա կարդում է իւր հոգւոյ ամենալսեմ մտքերում և ամենամաքուր զգացմանց մէջ վկայութիւն այն մասին, թէ մարդկային հոգու նոյնութիւնը երկրիս յիշող է և թէ նրա ձգտումներն տեսանելի աշխարհից առաւել բարձր են. ճանաչում է մարդն իւր գերազանցական դրութիւնն ամբողջ աշխարհումս. իւր հոգու մէջ տեսնում է երկնային զօրութիւն, սրբ քաշում է նորան գէպի երկինք: Կրօնական կրթութեան անհրաժեշտութեան մէջ ոչինչ կարծիք չկայ. այստեղ պէտք է միայն մանկան հոգւոյ մէջ արմատ գցած հաւատոյ բովանդակութիւնը պարզել, զարգացնել նորա բարոյական - կրօնական զգացմունքը. հասկացնել այն ամէնը, ինչ որ ինքն անգիտակցաբար է ընդունել: Ամէն մի գաստաւանդող պէտք է հրահանգուի այն միակ ցանկալի մտքով, որպէս զի իւր սանիկն ամէն մի գասից կարողանայ դուրս բերել միտք, զգացմունք, ձգտումն, որոնք և ապագայումն նորա բարոյական — կրօնական կեանքի հիմքն են կաղմելու: Դաստաւանդման տարրական աստիճանի յիշող անհրաժեշտ է միայն, ըստ զարգացման ունկնդիրների, մատակարարել նոցա հաւատոյ և բարոյականութեան հիմնական կանոնները՝ նոցա մէջ զարգացնելու համար թէ կրօնական զգացումն և թէ աղօթական դրութիւնն, ևս

եւ հասարակական աստուածաշաղութեան այն գլխաւոր արարողութիւններն որոց մէջ ինքն եւս մասնակից է լինում: Տարրական եռամեայ դասընթացքի պահանջն է՝ տուածին տարին անցնել ամենօրեայ աղօթքներ, հագեւոր երգեր, մաղթանքներ եւ շարականներ, որոնք երեխայոց հասկացալութեանցն մօտիկ են. սոցա կից աւանդուած են եւ այն սուրբ պատմութիւններն, որոնք քրիստոնէական հաւատոյ հիմքն են կազմում: Երկրորդ եւ երրորդ տարին նոյն ուղղութեամբ են անցնում՝ ծաւալն աւելի եւ աւելի ընդլայնելով եւ հետզհետէ բացատրելով, իբրեւ վերջնական տեղեկութիւններ՝ հաւատոյ հանգանակն, տաճն պատգամներն եւն: Այս դասընթացքի վերջն աշակերտը իմանալու է սուրբ պատարագն եւ թէ ընդհանուր աստուածաշաղութեան ամենագլխաւոր արարողութիւններն, որոց աղօթքներն եւ երգերն, ըստ գիւրութեան, աւանդուած են առաջին տարուց սկսեալ: Չորրորդ տարին անցնում են Սրբազան պատմութիւն հին Կտակարանի, նոյնպէս եւ քրիստոնէական յարգապետութեան ուսմունք եւ աստուածաշաղութեան վերաբերեալ երգեր, աղօթքներ եւ շարականներ: Հինգերորդ տարին աւանդուած է Սրբազան պատմութիւն նոր Կտակարանի եւ համառօտ պատմութիւն սուրբ Առաքելական եկեղեցւոյն Հայաստանեայց: Լնչպէս տեսնում ենք՝ բաւականին ընդարձակ եւ մեղ հարկաւոր ծրագիր է տրուած, որի իրագործման եւ թէ գատաւանդման բուն նպատակին յաջող հասնելուն իբրեւ երաշխաւորութիւն՝ առաջին ատոյիճանի վրայ կազմուած է կրօնուսուցչի անձնաւորութիւնը, նորա պատրաստութիւնն այդ աւարկայի մէջ: Ամենից առաջ կրօնուսուցչը պէտք է բառիս բուն նշանակութեամբ, կրօնատէր անձն լինի: Հաւատոյ գործի մէջ սրտի կեանքը ամենամեծ նշանակութիւն ունի՝ անուսում մարդու, բայց մի եւ նոյն ժամանակ ամենաջերմ սրտով կրօնատիրի օրինակն մեծ տպաւորութիւն է անում: Եւ հէնց այդ է պատճառն, որ ասում են թէ՝ օրինակն ամենալուսաւոր է: Աստի եւ կրօնուսուցչը պէտք է իւրեան եմթարկէ ինքնազննութեան թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին: Առաջին պահանջով նա պէտք է իւրեան հաշիւ տայ թէ՛ ինքն որքան է

Համապատասխանում իւր բարձր կոչմանն և թէ՛ արդեօք կարող է ամենաազնիւ կերպով վերաբերուել դէպի իւր սուրբ գործն. երկրորդ. պահանջով նա պէտք է զգայ թէ՛ արդեօք իւր խօսքի և գործի մէջ համերաշխութիւն կայ. իւր վարքն արդեօք չի ոչնչացնիլ այն ամենայն սերմանածն, ինչ որ ուսումնարանն է մատակարարելու: Վերոյիշեալներին իբրեւ լրացուցիչ և մինչև անգամ՝ բոլարովին անհրաժեշտ պահանջ պէտք է այն լինի, որ կրօնուսոյցը ստացած լինի լաւ դաստիարակութիւն, բաւականութիւն պատճառելով հետևեալ պահանջներին. ա) Հիմնաւոր կերպով պէտք է իմանայ սրբազան պատմութիւնն Աստուածաշնչական բնագրին համեմատ: Հէնց այդ նպատակի համար կրօնուսոյցը պարտաւոր է շատ կարգացած լինել, մանաւանդ որ ոչ մի գոտագիրք այնպիսի գեղեցիկ, արտայայտիչ, պարզ և զօրեղապէս ազդող ոճ չունի, ինչպէս Աստուածաշունչն: բ) — Կրօնուսոյցը պէտք է բաւականաչափ ծանօթ լինի քրիստոնէական ուսման հետ, որի համար անհրաժեշտ է՝ սուրբ գիրքն կարգաւուն զուգընթացաբար՝ ուսումնասիրել հէնց այն տեղերն, որոնք կապ ունին քրիստոնէական վարդապետութեան (զագմատիկայի) և աստուածաբանական բարոյականութեան հարցերի հետ: գ) Կրօնուսոյցը պէտք է լաւ հասկանայ և գիտենայ աստուածապաշտութեան օրէնքներն, ուստի և անհրաժեշտ է կենդանի կերպով իւրացնել այն բոլոր քրիստոնէական մօլքերն և զգացմունքներն, որոնք արտայայտուած են երգեցողութիւններով, աղօթքներով և ծէսերով, այդ պահանջն ի նկատի ունենալով, պէտք է, ի հարկէ, ծանօթ լինի այն եկեղեցական պատմութեան հետ, որի մէջ փառաբանում են փառաբանելի անձինքն, դէպի որոց և ինքն բոլոր արտով պէտք է վերաբերուի:

Վերև յիշեցի թէ՛ մարգու վրայ բնութեան ունեցած անմիջական տալաւորութեան հետ ծագում է այն հատկացողութիւնն, որ բոլորը վերին աստիճանի սիրող Աստուծոյ — աշխարհի և մարդու Հօր - գործերն են, բացի գորանից խորազննին անձին այն ամենախորին համազմանց է հասցնում թէ՛ Աստուծային յաւիտենական իմաստութիւնն և սէրն է կառավարում տիեզերքը:

Աստուծուն ճանաչելու այդ եղանակը կոչւում է քննական: Այդպէս է հրահանգուել հեթանոսութիւնն: Բայց՝ բաւական չէ եղել, որ այդ միջոցով ճանաչել են Աստուծուն, այլ շատ անգամ և իրանց ներքին սեպհական անգորութեան պատճառով շեղուել են և ընկել սուլի վատ, անբարոյական ուղղութեան մէջ. միայն՝ չնայելով այդպիսի բարոյական կատարեալ անկման, ինչպէս պատմութիւնն մեզ ցոյց է տալիս, առանձին անհատների և թէ՛ ամբողջ Խորայէլեան ժողովրդի մէջ Աստուած պահպանել և իմաստնաբար կրթել է ձգտումն դէպի բարին: Այդպիսի Աստուածային յայտնութիւնը պահպանւում է սուրբ գրքերի մէջ: Աստուծուն ճանաչելու այդ եղանակը կոչւում է գերքնական: Կրօնական կրթութեան վերաբերեալ շատերը մանկավարժներից առաջինն՝ բնական եղանակն են ընդունում: Իսկ շատերն էլ գերքնականը. միայն պէտք է ասած, որ առաջինով հրահանգուիլը շատ անյուստի միջոց է. մարդս շատ թոյլ է երեւոյցել իւր դատողութեանց մէջ, մինչև անգամ շատ սխալուել է, երբ ինքն իրան է յանձնել. մեզ լաւ օրինակ դորան հեթանոսութիւնն, մանաւանդ որ բնութեան երևոյթների զանազանակերպութիւններից և զանազան տպաւորութիւններ են ստացւում: Գորանից չի կարելի եզրակացնել այն, իբրև թէ բնութեան ձայնը պէտք է ոչնչացընել: Ո՛չ: Միայն պէտք է գերբնական եղանակն գերադասել և հրաժարուիլ բնականի առաջին կարգումն զննելուց ինչպէս կրօնական կրթութեան գլխաւոր աղբիւր: Մարդուս զանազան մտքերի և զգացմունքների հետ միասին գերբնական եղանակով ճշմարտութիւններն հասկացնելու համար՝ դորան իբրև օգնական է մեզ պէտք է ընդունել: Մի առաւելութիւնն գերբնականի եւ այն է, որ միջնորդներն երևում են զանազան անձինք, որոնք իւրեանց յարաբերութիւններով դէպի Աստուած, կեանքի եղանակովն, իրանց նպատակների հասնելու յուսովն, գեղեցիկ օրինակ են լինում մատաղահաս մանկանց համար: Հէնց այս է պատճառը, որ սուրբ գրքերն բարոյակրթական առաջին միջոցներն են համարւում իւրեանց գեղեցիկ օրինակելի խրատական և իմաստալից, ևս եւ գիւրամտօղբի պատմութիւններով: Գորա իւրեանց պատմու-

Թեանց մէջ այնպիսի բարոյական տարրական յարաբերութիւններ են պարունակում, որոնք ընտանեկան շրջանի բնաւարութիւն ունին, որոնց մէջ եւ միշտ բարոյական բարին չարից զանազանւում է: Այդ պատմութեանց մէջ յայտնած անձինք իրանց բարոյական հասկացողութիւններով շատ մօտիկ են մանկանց հասակին, այնպէս որ երեխայք լու են հասկանում նոցա՝ եւ տըխրում են եւ ուրախանում նոցա հետ: Հէնց այդ է պատճառը, որ սուրբ գրքերից ուսուցման առաջին աստիճանի վրայ գըրւում է հին կտակարանն, մանաւանդ որ հորն հասկանալը աւելի խոր հասկացողութիւն է պահանջում՝ իւր բարձր Աստուածային գաղափարներով: Ընդունելով հին կտակարանը, ի հարկէ, պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ընթերցանելիք եւ թէ առհասարակ աւանդելիք պէտք է ընտրողաբար լինին: Կրօնի ուսուցիչը աւանդելով մի քանի անցքեր, ապա ի մի խմբելով միանմանները, դոցանով հիմք է դնում կրօնական դրութեան, սրից եւ ծագում է աղօթական, որպէս գոյութիւն եւ շնորհակալութիւն այն ամենայն բարեացի վիտարէն, որպիսին շնորհել է եւ շնորհում էլ է Աստուած մարդոց: Սգուտ քաղելով այդ գեղեցիկ միջոցից, այժմեան ժամանակս դորան ղուգընթացաբար անցնում են առաջին անգամներից եւ եթ աղօթքների, որոնք իւրեանց մէջ պարունակում են թէ պատմական եւ թէ անձնական բովանդակութիւն: Վերոյիշեալ խորհրդածութիւններով հրահանգուելով՝ ներկայումս կրօնագիտութեան դասաւանդման *) մէջ երկու եղանակներ են յուսաւորեալ՝ առաջինն է Ժառանգան եղանակն, իսկ երկրորդն համալէնդրանակն: Գորա վարդապետ են այն հետեւանքից, սրբազան պատմութիւնն իբրեւ հիմք ընդունելով, որ կրօնագիտութեան բոլոր մասերի մէջ պէտք է միութիւն լինի: Առաջին ուղղութեան էութիւնն կայանում է նորանում, որ եթէ մի սր եւ իցէ կրօնական վաստ աւանդում է, դորան հետեւում է միւսը, երրորդը եւլն, որպէս մի շարկա-

*) Կրօնագիտութեան դասաւանդման մասին ընդարձակօրէն բացատրած եմ « Արարատումն » տես. 1886 ամի, թիւ Բ., Թ. ԺԲ:

պուած զրութիւնս մէկը միւսից իբրեւ հետեանք յառաջ գալով. օրինակ՝ Աւետման պատմութիւնն աւանդելով կցում են դորան Աստուածամօր աղօթքն: Քրիստոսի կեանքին կարելի է կցել պատարագի արարողութիւնն. միայն հէնց այստեղ պարզ կարելի է նկատել, որ միութիւնն գոյութիւն ունի ընդհանուր հիմունքներով, իսկ մանրամասնութիւնների մէջ շատ դժուարութիւն կայ. այդ դժուարութիւնն էլ, ինչպէս եւ ուրիշ շատ օրինակներում, յառաջացել են նորանից, որ Աստուածպաշտութիւնն զարգացել է եկեղեցական պատմութիւնից անկախ. այդ մեթօդի մի երկրորդ դժուարութիւնն էլ այն է, որ խառնելով շատ առարկաներս գոյանից ամէն մէկը իւր անկախութիւնը կորցնում է և զոհում ընդհանրութեան: Երկրորդ սխիթեմայի ուղղութիւնն այն է, որ մի ընդհանուր ամփոփիս հիմք վերցնելով, դորա վերայ կազմուած ամբողջ դասընթացքն տարէց տարի մի և նոյնն ընդլայնելով, աւելի լրացնելով և աւելի պարզելով: Ո՞վ կարող է տեսլ, որ սրբազան պատմութեան բոլոր փաստերն երեխայոց առաջին տարին հասկանալի են. ի հարկէ՝ չի կարելի, ուստի և բնական է, որ նիւթն տարիների բաժանուի թէ՛ ըստ ընտրութեան, թէ՛ ըստ բովանդակութեան, թէ՛ ըստ ընդարձակութեան և ապա հետզհետէ յետագայ տարիներումն աւելացնուին աւելի ծանրերն: Միանգամայն յարգելով այդ սխիթեմայի արժանիքն, իսեւցի կլինի հետեւ այս եղանակին, մանաւանդ որ աչքի առաջ ունենալով թէ շատ աշակերտներ գեռ որոշեալ դասընթացքն չվերջացրած, դուրս են գնում, դորանով և մի որոշ ծաւալով կարելի է գոյա կրօնական հասկացողութիւն մատակարարել, այն էլ թէ՛ նեղ, սահմանափակ, բայց ամփոփ և վերջնականացած մտքով. այս ևս կազմում է համակենդրոնական ուղղութեան արժանաւորութիւններից մէկն: Այժմ տեսնենք թէ՛ ինչ միջոցներով կարելի է դասաւանդել աղօթքներն, սրբազան պատմութիւնն և թէ՛ Աստուածպաշտութեան վերաբերեալ միւս գրեւորութիւններն: Վերջնականորէն, որ աղօթքն իւր մէջ պարունակում է թէ՛ պատմական և թէ՛ անձնական բովանդակութիւն, ուստի և իբրեւ մանկա-

վարժական նպատակայարմար միջոց ընդունուած է աղօթքի առաւել լաւ բացատրելու և թէ՛ իմաստն հեշտ ըմբռնելու համար կանխապէս զբաղուել նախապատրաստական գրոյցներով երկու բովանդակութեամբ — մէկն պատմական՝ փաստերն աւանդելով, իսկ երկրորդն էլ հաւատացողի բարոյական պահանջներն պարզելով: Առաջին դէպքումն միայն պէտք է պատմական իրողութիւնն աչքի առաջ ունենալ, ի հարկէ՝ չմոռնելով մանրամասնութեանց մէջ, այլ հրահանգուելով թէ՛ որչափ կնպաստէ դասի նպատակակէտին հասնելու համար: Երկրորդ ուղղութեան համար պէտք է հրահանգուել նոյն իսկ երեխայոց շրջապատող և թէ՛ իսկ կեանքից վերջրած դէպքերով: Ի հարկէ կրօնուսոյցը պէտք է այստեղ խիստ շրջահայեաց և նրբամիտ լինի, ընտրելով նոցա, որոնք միանգամայն բարոյական են համարուած չլինելով նոյնպէս մանրամասնութեանց մէջ, ուր կարող են երկրորդական պատմածներն մթնացնել ամենագլխաւորներին, ընդ սմին և լաւ չպարզել այն նպատակն, որին ձգտում է: Նախապատրաստական վարժութիւններն տնցնելուց զինի, պէտք է ձեռնամուխ լինել աւանդելի աղօթքի բացատրութեան, որի համար հաշիւաւոր է հետեւեալ ձևն բռնել՝ ա) — անհրաժեշտ է հասկնալով և զգացմունքով կարգաւ ամբողջն. բ) ցոյց տալ դոցա մէջ ամբողջուած գլխաւոր մտքերն. գ) բացատրել պատահած թէ՛ անհասկնալի բառերը և թէ՛ ոճերը. դ) թարգմանել գրաբարից աշխարհաբար. ե) յետոյ մանրամասն հարցեր առաջարկել, որոնք կվերաբերին թէ՛ դոցա բովանդակութեան և թէ՛ նախընթաց գրոյցներին, որպիսին ստանալուց յետոյ պէտք է աշխատել ամփոփել, ամփոփ հարցեր առաջարկելով. զ) պէտք է ձեռնամուխ լինել աղօթքն անգիր սովորացնելու, ի հարկէ՝ առաջին տարուայ կիսին ուսուցչի թելադրութեամբ: Այն կերպ պէտք է վարուել և Աստուածապաշտական միւս գրութեանց վերաբերեալ, որոց մէջ ևս նկատելի են երկու կողմն՝ պատմական և խրատական, որինակ՝ գործք առաքելոց, հատուածներ աւետարանից, որոնք մեզ կարող են ծառայել իւրեանց գաստիարակական, զոգմատիքական և թէ՛ բարոյական նշանակութեամբ, հոգեւոր երգեր և այլն: Այս

դէպքումն ինչ որ պատմութեանն է վերաբերում, ի հարկէ, պէտք է իբրեւ պատմութիւն աւանդել, իսկ ինչ որ այդ շրջանից դուրս է՝ պէտք է զրուցատրական միջոցներից օգտուել:

Սրբազան պատմութեանց դասաւանդման համար, ինչպէս և առհասարակ պատմութիւնների դաս տալու ժամանակ, պէտք է այս հետեւեալ միջոցներն աչքի առաջ ունենալ. Նախ) — ուսուցիչը պատմում է. բ) հարցեր է առաջարկում պատմածն թէ՛ նորոգելու և թէ՛ հաստատապէս իւրացնել տալու համար. գ) ամփոփ պատմել է տալիս վերջնականապէս իւրացնելու համար: Առաջինը և երրորդը պատմական ձև ունին, իսկ երկրորդը միայն հարց ու պատասխանական, որպիսին և մանկավարժութեան մէջ կատեսխիտիքական ձև է յորջորջուում: Պատմածներն, ի հարկէ, բոլորովին ազատ չպէտք է լինին. պէտք է թէ՛ իրանց ձևով և թէ՛ բովանդակութեամբ իսկ Ասորի-Մաշայեան լինին: Եւ որպէս զի պատմութիւններն էլ հասկանալի լինին՝ հարկաւոր է այս հետեւեալներն ի նկատի ունենալ — ա) անհրաժեշտ է, որ պատմելի նիւթերն ընտրուին. անկարելի և մինչև անգամ հակամանկավարժական կլինի մի քանի տհաճելի տեղերն ևս աւանդել. բ) բովանդակութիւնը պէտք է յարմարացնել ունկնդիրներ, ի մասաւոր զօրութեանց, որոց պատճառով և կարելի է մի քանի երկրորդական մանրամասնութիւններ բաց թողնել, այլ հետեւել գլխաւոր նպատակին. գ) պէտք է ձգտել, որ ունկնդիրներն միանգամայն թէ մոքով և թէ սրտով անձնատուր լինին պատմածին, որին հասնելու համար ուսուցիչը իւր կենդանի, աշխոյժ և հաւատով զգացուած պատմելին, եթէ թերի է, պէտք է համեմատէ և՛ այլ նոյնանման երեւոյթների հետ, որոնք և կան ուրիշ տեղ: Պատմելու միջոցին ուսուցիչը ոգեւորութեան մէջ պէտք է լինի, արտադրանութիւնը խելացի, ամբողջը և մասները պարզ բացատրած, ձայնի ել և էջն բոլորովին տալաւորեցուցիչ. պէտք է պատմել բերանացի, որովհետեւ՝ զրբից օգտուելով՝ պատմելն ուսուցչի վարկն կորցնում է աշակերտների աչքումն և թէ՛ տալաւորութիւնն էլ զօրեղ չի լինում: Պատմութիւնը պատմելիս պէտք է մաս առ մաս բաժանել, և ինչքան ունկըն-

գիրներն փոքրահասակ են, այնքան էլ մանր մասերի պէտք է բաժանել. յետոյ նոյնն հարկաւոր է հարցերով նորոգել. այդպէս պէս շարունակել մինչև պատմութեան վերջն. բոլորից զկնի առաջարկել ընդհանուր ամփոփող հարցեր և ապա ստիպել կրթիկները բովանդակութիւնն իւրեանց խօսքերով: Հարցերն, կարծիք չկայ ասելու, որ պէտք է ուժերին համեմատ լինին և չպէտք է անել այնպէս, որ առաջարկած հարցի մէջ պարունակի տալիք պատասխանի մի որ և իցէ մասն: Գասաւանդման միջոցին շատ կարեւոր է օգուտ քաղել և նպատամիջոցներից - օրինակ պատկերներից և քարտեզներից, թէ կան. իսկ դասագիրք էլ պէտք է ընդունել այնպիսին, որն աւելի պարզ է երեխայոց համար. դասագիրք ձեռք տալ կարելի է մինչև անգամ և առաջին տարուայ երկրորդ կիսամեակից, թէ և այդ ծանր է, բայց օգտաւէտ: Սրբազան պատմութեանց դասաւանդման ժամանակ պէտք է թէ կրկնել անցեալ աղօթքներն և թէ նորերն ևս հաջորդել, օգտուելով պատմածից, թէ անցածն աւելի պարզելու և թէ նորն հիմնաւորապէս բացատրելու:

Մ Ա Յ Ր Ե Ն Ի 1, Ե 2 Ո Ւ.

Մայրենի լեզուի ուսուցման նպատակն է սովորցնել՝ կարգաւ, գիտակցաբար վերաբերուել զէպի կարգացածը և արտայայտել իւր մտքերը թէ բանաւոր և թէ գրաւոր կերպով: Մայրենի լեզուի ուսումն մի այնպիսի անգնահատելի միջոց է, որին փոխարինել ոչ մի առարկայ չի կարող՝ դորանով ստացւում են զանազան տեսակ մտաւոր և բարոյական զարգացման տեղեկութիւններ: Մայրենի լեզուի ուսուցման ժամանակ աչքի առաջ է առնւում՝ ա) գրագիտութիւնն, բ) ընթերցանութիւնն, գ) գրաւոր աշխատութիւնն և դ) քերականութիւնն: Այժմ՝ քննենք դոցանից ամեն մէկի նշանակութիւնն և թէ այն միջոցներն, որոնք դասաւանդմանն արդիւնաւէտ զիրք են տալիս. — հետևելով ընդունուած մեթօդիքական և գիշակտիքական կանոններին:

Ա.) Գրագիտութիւնն: Գրագիտութիւնն լուսաւորութեան առա-

ջին և անհրաժեշտ միջոցն է: Հնումն ևս հասկանալով, ուշագր-
 րութիւն էին դարձնում՝ դորա վերայ, որպիսին մեզ աւանդում
 է Մանկավարժական պատմութիւնն: Բայցի դորանից՝ մենք վեր-
 ջինից տեղեկանում ենք, որ հեազհեաէ գրագիտութեան դժուա-
 րին և աննպատակայարմար մեթօդը հեռացուել է և նորան փո-
 խարինել է աւելի կանոնաւորն և խելացին: Գրագիտութեան ու-
 սուցման մէջ յայտնի են այս հետեւեալ գլխաւոր մեթօդներն՝ ա)
 տառական, բ) վանկական— սիլլաբիքական և գ) — հնչական: Առա-
 ջինի հիմքը կազմում է տառերի իւրացումն. բ-ի հիմքը— վանկն.
 երրորդի բուն էութիւնը՝ հնչիւնների ուսումնասիրումն: Առա-
 ջին երկու մեթօդներն իրանց միայն պատմական նշանակութիւ-
 նըն ունին. մնում է միայն երրորդը, որով և հրահանգւում են
 ներկայ ժամանակս գրագիտութեան ուսուցման համար: Գրագի-
 տութիւնն հնչական եղանակով սովորեցնելով՝ պէտք է նախ՝ վար-
 ժեցնել բառերը հնչիւնների վերածելու. 2) ծանօթացնել ձայնե-
 րի նշանների՝ տառերի՝ հետ. 3) վարժեցնել— միացնելու մի որ
 և իցէ տառին կից տառն և 4) սովորցնել գրաւոր ձևակերպե-
 լու բառեր կազմող բոլոր ձայները: Բոլոր վերեւիշառններիցս երե-
 ւում է, որ այդ գրագիտութեան հիմքը կազմում է հնչիւնների
 ուսումն, որոյ պատճառով և այդ մեթօդն կոչւում է հնչական:
 Այդ մեթօդով, իբրև անգնահատելի արժանիք՝ յառաջ է գալիս՝
 1) ատտիճանական յառաջընթացութիւն, որով ամենահեշտից
 անցնում է դէպի գժուարն և բաղադրեալն. 2) հնչական մեթօ-
 դով ուսուցման ժամանակ աշակերտը իրան անկախ գրութեան
 մէջ է ղգում: 3) այդ մեթօդի պարզութիւնը— ուսումն շատ է
 հեշտացնում, որովհետև նորա մէջ բոլորն բնական է և երեխա-
 յին հասկանալի. 4) այդ միջոցով գրագիտութեան պրօցէսն ա-
 ւելի շուտ է կատարւում: 5) իրական սկզբունքը միանալով ձևա-
 կանի հետ՝ շատ արգիւնտուր կերպով ներգործում է ունինդիր-
 ների մտաւոր զօրութեանց գրգռման վերայ, որով և՛ աւելի հիմ-
 նաւորապէս, շուտով և ամուր կերպով ուսուցման բուն առար-
 կան— ընթերցումն և գրութիւնն իւրացնել է տալիս: Խիստ քնն-
 նելով հնչական եղանակը, նկատւում է, որ սա իւր սկիզբն սու-

նում է շատ վաղուց, երեք հազար տարուց աւելի, որովհետեւ նոյն իսկ այբուբենը մարդկային խօսքի հնչական վերլուծման— անալիզի արդիւնք է, միայն թէ սկզբումն ամուր և հաստատ հողի վերայ չգրուելով՝ կորցրել է իւր ոյժը՝ տեղի տալով ուրիշ արհեստական միջոցներին, որոնք և վերջ ի վերջոյ իրանց ոյժն էլ սկսեցին կամաց կամաց կորցնել հնչական եղանակի կրկին վերածնութեամբ, որպիսին յառաջիկայ գերմանական մանկավարժ Հենրիկոս Ստեփանիի հմուտութեամբ տասնէփններորդ դարուս առաջին տասնեակումն: Այդ ժամանակներից սկսեալ՝ հնչական եղանակը իւր պատուաւոր տեղն է բռնում: Ներկայ ժամանակս էլ հնչական եղանակը իւր մէջ գտնուած դման երեք ձև է պարունակում որոց հիման վերայ և կազմուած են գրագիտութեան այժմեան այբբենարանները: Առաջին ձևն է—համադրական (սինտիզ), երկրորդը—վերլուծական (անալիզ), իսկ երրորդը—«խնդիր»-ական, որը և համակենդրոնական ևս է կոչւում: Համադրական ձևով գրագիտութեան ուսումն նորանումն է կայանում որ նախապէս հաղորդում են հնչիւնները, որի համար և սկսում են ձայնաւորներից, անցնում բաղաձայններին, յետոյ հնչիւններից կազմում վանկեր, վանկերից բառեր և գոցանից էլ ամբողջ նախադասութիւններ: Վերլուծականը բոլորովին համադրականի հակառակն է կազմում՝ այստեղ վերցնում է կենդանի խօսքն, որն և աշակերտին յայտնի է, գորանից ընտրւում է նախադասութիւն, նախադասութիւնն էլ ուսուցչի աջակցութեամբ աշակերտներն վեր են ածում բառերի բառերն էլ վանկերի, վանկերն էլ հնչիւնների, այնպէս որ՝ ինչով սկսում է համադրականը, նոյնով վերջացնում է վերլուծականը: Անկրկնաբանական ձևի բուն էութիւնը և թէ գլխաւոր արժանիքն նորանումն է կայանում, որ իւր մէջ ամփոփելով վերոյիշեալ երկու ձևերն՝ գոցա հետ սովորցնում է և գրութիւն, նկատողական ուսման, մոտաւոր վարժութիւնների, նկարչութեան, երգեցողութեան և հաշուի հետ կցուած. այնպէս որ գորա հիմքն ընդունելով համակենդրոնականութեան գաղափարն, ընդհանուր իբրեւ կենդրոն առաջ է բերում մայրենի լեզուն: Բոլոր վերեւիշած մեթոդներով մայրենի

լեզուի ուսման ժամանակ հրահանգուելիս գործ են ածում ուսուցման այս հետևեալ գլխաւոր եղանակներն՝ ա) պատմողական (սկրոտամտիքական) և հարցուպատասխանական (էվրէստիքական): Առաջին եղանակը գործ է ածւում միայն այն ժամանակ, երբ ուսուցիչն ինքն պատմում է՝ օրինակ կամ պատմութիւն, կամ աշխարհագրական նկարագրութիւն, կամ բնական պատմութիւնից այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք աշակերտների կամ անմիջական սպաւորութեան տակ չեն, կամ թէ չէ բոլորովին անծանօթ են: Երկրորդ եղանակն գործադրւում է այն ժամանակ, երբ աւանդելոյ իմաստն, ուսուցչի դեկավարութեամբ, աշակերտներն իրանք են պարզում: օրինակ՝ քերականական մի որ և իցէ ամփոփումն, կամ կանոն հանելու ժամանակ, առաջ բերած օրինակների վերլուծմամբ է կատարւում՝ այդ գործողութիւնը և այլն: Այս եղանակը մայրենի լեզուի ուսուցման առաջին եղանակն է համարւում: Երբեմն ջոկւում են և մի երրորդ եղանակն, որն կոչւում է գէիկտիքական—ցուցական—այն հիման վերայ, որ սորա միջոցաւ կամ առարկան է ցոյց տրւում կամ թէ մեր մի որ և իցէ մեքենայական գործողութիւն կատարւում, որին և պիտի աշակերտներն նմանեցնեն, ուստի և դա կարող է նմանողական—իմիտասիոնական յատկութիւն ստանալ: Օրինակ՝ արտայայտիչ ընթերցանութեան համար ուսուցիչն ինքն է կարդում, որպէս զի աշակերտներն իրան նմանեցնեն իրանց ընթերցանութեան ձևն, առողջանութիւնն: Այդ գէիկտիքական եղանակը գործադրւում է երգեցողութեան, գեղագրութեան, նկարչութեան և այլոց ժամանակ, երբ հարկաւոր է օրինակն նախ ցոյց տալ և պահանջել նմանեցնելու: Սա տարրական ուսման անհրաժեշտ միջոցներից կարելի է համարել, միայն խիստ կերպով քննած, սա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իբրև մի գործնական միջոց, որն միայն օժանդակ է համարւում կամ պատմողական կամ էվրիստիքական եղանակներով բացատրութեանց ժամանակ, մանաւանդ, որ դժուար է երևակայել այնպիսի ուսումն, որն միայն ցուցման վերայ հիմնուած լինի *«միջառաջ»* անպատճառ այս գէպքումն կամ պատմողական կամ էվրիստիքական եղանակ-

ներից մէկնումէկն ախտի գերադասէ։ Սինկրիտիքական ձևով գրագիտութիւնն աւանդելով՝ ուսուցիչն միշտ աչքի առաջ է ունենում՝ ա) դիպուկահաս, բ) քանա-սը-հնչական և ֆրա-սը նախապատրաստական վարժութիւններն։ Եթէ կանոնաւոր անային կրթութիւնն ստացած լինի մանուկն, այսինքն ունենայ բաւականաչափ պարզ և ճիշտ մտապատկերներ, զարգացած լինի խօսակցութիւնն, որպէս զի կարողանայ իւր մանկական մտքերն կանոնաւոր արտայայտել, կանոնաւորած լինելով իւր ուշադրութիւնն, ընդ սմին և կրտսորական—սկիւլ ամառակցութիւնն ընդհանուր գործունէութեան մէջ, այն ժամանակ միայն ուսուցիչը ուղղակի կոխէր գրագիտութիւն ուսուցման պրօցէսին։

միայն մենք կեանքումն Կորան հակառակ ենք տեսնում։ Շատ շատերը երեխաներից ուսումնարան մտնելով՝ փոքր ի շատէ կանոնաւոր խօսել չեն իմանում, մտապատկերներն շատ սահմանափակ են լինում, ուշադրութիւնն էլ չկանոնաւորուած. այդ բոլոր պակասութիւնները վերջացնելու նպատակաւ ուսուցիչն ձեռնամուխ է լինում նկատողական ուսուցման, որի միջոցաւ՝ ուսուցչի զեկա-վարութեամբ՝ աշակերտներն հետազննում են առարկաներն, կամ նոցա պատկերներն, նկատում են նոցա նշանները և արտայայտում այդ բոլորը խօսքերով։ Նկատողական (կամ դիտողական) ուսման նպատակն է զարգացնել՝ 1) աշակերտների խօսակցութիւնը, կամ ինչպէս հասարակօրէն ասելով է, լեզուն բաց անել։ 2) աշակերտաց հետազննութիւնը, 3) արտաքին զգայարանները, գլխաւորապէս տեսութիւնն, որի միջոցաւ ստացւում են զանազան տպաւորութիւններ, 4) ուշադրութիւնն, որովհետեւ աշակերտն ստիպւում է իւր ուշադրութիւնն առարկայի մի որոշեալ և պահանջեալ կողմն դարձնել։ 5) աշակերտի մտաւոր պաշարն հարստացնել ուղիղ, ճիշտ և պարզ մտապատկերներով։ 6) զարգացնել աշակերտի մտածողութիւնն, որովհետեւ առարկան հետազննելով՝ ստիպւում են համեմատել նմանութիւնը և զանազանութիւնն գտնելու։ 7) նկատողական ուսումն ծառայում է և իբրեւ առաջին աստիճանն ուսումնական միւս առարկաների ուսումնասիրութեանն անցնելու համար։ Այդ բոլորից երեւում է,

որ նկատողական ուսումն մեծ դեր է խաղում, մանաւանդ որ երեխայի հասկացողութիւններն կամաց-կամաց սովորեցնում է անցկացնել կեանքի շրջանից դէպի ուսումնարանական՝ հարստացնելով նորա լեզուի պաշարն, վարգացնելով հոգեկան ընդունակութիւնները: Նկատողական ուսման նիւթն ընտրելու համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ դորա ուսուցման նպատակը, աշակերտների զարգացումն, ժամանակն, տեղն, որտեղ տպւում են և շրջանն, որին նոքա պատկանում են: Կենդանեաց, բոյսերի, հանքերի աշխարհը և թէ՛ առհասարակ մարդուս ձեռքից դուրս եկած բոլոր արտագրութիւնն, և՛ ս և աւանդած նիւթին բոլորովին յարմար մի որ և իցէ բարոյական պատմութիւն, միշտ ուսուցչին առատ նիւթ կմատակարարեն ցանկալւոյն ձգտելու համար: Գիտողական ուսման համար պէտք է սկսել հեշտից և ծանօթից, օգտուելով, հարկաւոր եղած ժամանակ, և՛ պատկերներով: Գիտողական ուսմամբ պարապելու ժամանակ պէտք է միշտ հետեւեալ ծրագրով հրահանգուել, այն է՝ ուսուցչի հարցերի օգնութեամբ՝ անհրաժեշտ է հետազննել առարկայի մասներն, նորա ձևը և տեսքը (ինչպէս ամբողջի, այնպէս և՛ մասնի), մասների դասաւորութիւնը, առարկայի գոյնը, մեծութիւնը, նորա ծագումն, նիւթն, յատկութիւնները օգուտը և վնասը մարդու համար և այլն: Հարցերով ուսումնասիրելուց յետոյ, ուսուցիչը անցածը ամբողջովին պատմել է տալիս ի հարկէ այստեղ ևս ի նկատի ունենալով աշակերտի զարգացումն. առաջին անգամներն պէտք է աւանդածն և թէ՛ պատմածն կարճ լինին, իսկ յետոյ ընդարձակ: Առարկան հետազննելուց յետոյ շատ օգուտ է նոյն հետազննածի մասին գրած մի որ և իցէ յօդուածն կամ ոտանաւորն կարգալ և գորանից դուրս բերել բարոյական գաղափար: Ի հարկէ առաջին անգամն, քանի որ աշակերտներն կարգալ չգիտեն, ինքն ուսուցիչը թէ՛ պէտք է կարգալ և թէ՛ անպատճառ ոտանաւորն իւր թելագրութեամբ անգիր անել տայ: Այդպիսով սովորածն կանոնաւոր կարգի մէջ է մտնում: Առածներն և հանելուկներն, որոնք հետազննած առարկային են վերաբերում՝ աշակերտներին սովորեցնում են գուշակել, ի մի հա-

լաքել յատուկ նշաններն, կարճ խօսքով ասած, մտածել: Երբ աշակերտներն արդէն կարդալ գիտեն՝ ուսուցիչն օգտուում է այդ դէնքով դիտողական ուսման արդիւնաւէտութեան համար՝ վերաբերեալ յօդուածն թէ՛ կարդացնել և թէ՛ ըստ ժամանակի, աւանդածն էլ գրել տալով: Դիտողական ուսման այս ձևովն անհրաժեշտ է օգտուել յընթացս երից ամաց, իսկ չորրորդ և հինգերորդ տարին, այսինքն երկդասեան ուսումնարանի վերջին բաժանմանց մէջ պէտք է աւանդածն կարգաւորել և փոքր ինչ սխիթիմայի տակ դնել, այնպէս է պահանջում և ծրագիրն, որի օժանդակութեան մասին յետոյ կիսօսենք, յառաջ բերելով բնական գիտութեանց դասաւանդման անհրաժեշտութիւնն: Դիտողական ուսմամբ առաջին անգամներն պարապելով այնքան, որքան, կհարկաւորի, պէտք է անցնել հնչիւնների ծանօթացրնելուն, որի համար երկար չպէտք է կանգ առնել, ի հարկէ եթէ անցածն հիմնաւորապէս իւրացրած կլինին աշակերտները:

Հնչիւնների պարզելու համար գործնականութեան մէջ կան մի քանի եղանակներ, որոնցից ամենագործածականը այժմ կը օգտորեմ: Նախ՝ բառերը ձայների վերածելուց և թէ՛ ձայները ջոկելուց առաջ՝ պէտք է մի որ և իցէ նախադասութիւն վերածել բառերի, ցոյց տալով աշակերտներին, որ ամբողջութիւն կազմողն ևս կազմուած է մասներից: Ուսուցիչը օրինակի համար ասում է պարզ կերպով — «Եղբայրս գնաց տուն» . — կրկնել է տալիս նոյնն և ապա հարցնում թէ՛ քանի՞ բառ կայ ասածի մէջ, առաջին անգամն, եթէ դժուարանան, որը բնական է, ուսուցիչը ասում է, որ ինքն ամէն մի խօսքից յետոյ քանոնով սեղանին կզարկէ, դուք էլ պէտք է լսէք և համարէք թէ քանի անգամ է զարկում, հետեապէս և քանի բառ կլինի ասածի մէջ: Այդպէս անելով՝ ուսուցիչը կրկին հարցնում է, թէ քանի խօսք կայ, վերցնում է յետոյ մի երկրորդ և ապա մի երրորդ նախադասութիւնն և ինչ և նոյն կերպ վերլուծման ենթարկում: Աշակերտներն լաւ ընտելանալով դորա հետ, ուսուցիչը բարձր և պարզ արտասանում է մի որ և իցէ միալանկ (կարող է երկալանկ ևս լինել) բառ օրինակ — օղ - յետոյ յայտնում է, որ

նոյնն ցանկանում է իրկներ, որի համար արտասանում է նորա առաջին մասը՝ օ — օ — օ . . . և հարցնում՝ արդեօք ինքն բոլորն ասաց: Աշակերտներն պատասխանում են թէ ոչ բոլորն: Այն ոչ բոլոր խօսքը, այլ նորա մի մասը — մէկ ձայնը — հնչիւնը յետոյ աւելացնում է երկրորդ ձայնը՝ օ — օ — օ — զ — զ — զ . . . իսկ այժմ բոլորն ասացի թէ ոչ. այն, այստեղ բոլորն է: Կրկնիր, Գրիգոր, առաջին ձայնը, կրկնիր՝ երրորդը, Թագէոս, կրկնեցէք խմբովին բոլորդ, ինչպէս ես եմ արտասանում: Այգպէս վարժեցնելուց յետոյ՝ ուսուցիչը բոլոր ձայները արտասանել է տալիս, որի հետեւանքից հասկացնել է տալիս թէ՛ դոցանից ո՞րն է հէշօ հնչում, իսկ՝ որն ափսոս: Գորանով հիմք է դրւում ձայնաւոր և բաղաձայն հնչիւնների մասին, թէ և այդ անունները յետագայ դասընթացքների գործին, առաջին անգամներն միայն բաւականապէս «հեշտ և գծուար» հասկացողութիւններով: Զայների համեմատութիւնից յետոյ ուսուցիչը առաջարկում է մի քանի բառեր, որ դոցա մէջ սովորածներն ջոկել տայ, ուստի և ասում է հետեւեալ հարցերն՝ լսեցէք — օղի. (թարգմանում է գործածական լեզուի, կրկնեցէք. չկան արդեօք սորա մէջ ձեզ ծանօթ ձայներ, որո՞նք են ուրեմն, ասան Գարեգին. իսկ «քօղ» բառումն՝ ո՞րն է նմանը: Ո՞վ կասէ իրանից մի այնպիսի խօսք, որի մէջ օ լինի: Լսեցէք — շարունակում եմ՝ աղ. այս բառի մէջ ո՞րն է ծանօթ ձայնը. ո՞վ կասէ մի այնպիսի բառ, որ «ղ» հնչիւն լինի: Այս բոլորից յետոյ արդէն անցնում է ընդհանուր կրկնութեան, մենք քանի ձայներ գիտենք, որո՞նք են. ինչպէս են կոչւում օ և զ հնչիւնները առանձին — առանձին. ինչո՞ւ ենք դոցա այգպէս անուններ տալիս. ի՞նչ կլինի եթէ օ և զ հնչիւնները իրար ետեւից երկարացնենք և ապա միացնենք. ի՞նչ կլինի եթէ զ և օ հնչիւնները երկարացնենք և ապա միացնենք. թո՞ղ ամէն մէկը մտածէ իւր համար այդ երկու ձայն պարունակող բառեր, որոնք ուրիշ ձայների հետ ևս կարող են լինել:

Նախապատրաստական վարժութիւններից միաժամանակ պէտք է տաւեր գրելու նախապատրաստական վարժութեանց ձեռնա-

մուխ լինելի սրոյ առաջին նպատակն է սովորցնել թէ ի՞նչպէս պէտք է մատիտն կամ քարեգրիչն բռնել, ո՞ր մատների մէջ տետրակն կամ քարետախտակն ի՞նչպէս է հարկաւոր դնել, ի՞նչպէս պէտք է նստել: Այդ տեսակ վարժութեանց նիւթն կազմում են՝ ա) նկարչութեան — ցանցերով և բ) տառերի տարերց գրութիւնն: Այս վարժութեանց առաջին մասն, գլխաւորապէս, ըստ իմ կարծեաց նպատակադարմար կլինի սկսել զիտողական ուսման պարապմունքից, իսկ երկրորդն այն ժամանակ երբ հնչական վերլուծմանց ձեռնամուխ կլինինք, այն էլ զուգընթացաբար: Նկարչական վարժութեանց էութիւնն կազմում են այնպիսի նկարներ, որոց մէջ մանուկն ուղիղ գծեր, յետոյ այնպիսիք որոնք կազմուած են միայն ծուռն և կամ ծուռն ու ուղիղ գծերից, սոցա անցնելու ժամանակ ուսուցիչն միշտ ցոյց է տալու՝ գրատախտակի վրայ նկարելով՝ թէ ի՞նչպէս է հարկաւոր նկարել, ո՞րտեղից պէտք է սկսել և ո՞րտեղ վերջացնել, կամ թէ չէ՝ քառակուսի ցանցերով տպած տախտակներէ կամ քարետախտակների վրայ մի որ և իցէ գիծն որքան ցանց է բռնում և ին: Այդ բոլորն այն հիմունքից է, որ երեխայոց շատ է դուր գալիս մի որ և իցէ առարկայ նկարել: Վարժեցնելով այդպիսի նկարչութեան մէջ՝ պէտք է վարժեցնել այնուհետեւ և այն տարրներով (էլէմենտներով), որոնցից կազմուած են տառերը: Այդ տարրներն հետեւեալներն են՝ ուղիղ գիծ — թեք, ուղիղ — լերեւից (ձախ կողմից), կոլոր, ուղիղ՝ ներքեւից դէպի աջ կոլոր, ձուածէ, կիսաձուածէ, մազանման, ալիքանման և բոցակերպ: Գոքա պէտք է ուսուցանուին իւրեանց զրժուարութեանց աստիճանին համեմատ, որի ընթացքում աւանդուում են և այդ բոլոր տարերց անունները, որոնք պէտք է կրկնուին յետագայ դասերումն տառերն գրելու ժամանակ: Կալ վարժութեան տառերի տարրների գրելու մէջ, աշակերտներն կարող են հեշտութեամբ աւանդելի տառն գրել: Տարրներն սովորեցնելու համար ուսուցիչն ինքն նախ գրում է գրատախտակի վերայ, ցոյց է տալիս գրելու բոլոր ձևերն, և ապա ստիպում է աշակերտաց նոյնն գրել թէ՛ տակտով և թէ՛ առանց տակտի:

Նախակրթական վարժութիւններէյ յետոյ, որոց մասին վերւէն խօսեցինք, ուսուցիչը ձեռնամուխ է լինում իսկական Գրէ-Լ-Կա-ր-Դաւ-տ-տարեցեացիին, որի ընթացքն այս հետեւեալ կերպով է կատարուած: Ուսուցիչը ընտրելով մի որ և իցէ բառ, հարցնում է նորա նշանակութիւնը և, եթէ չեն իմանում, մի երջու խօսքով բացատրում է: Շատ ուսուցիչներ, իբրեւ թէ դասն աւելի արդիւնաւէտ կացուցանելու համար՝ այս կէտումն զիտողական ուսման վերաբերեալ մի ամբողջ նիւթ են աւանդում, որն և անբաժան անցնում է գրագիտութեան հետ զուգընթացաբար: Միայն այդ նպատակայարմար չէ, որովհետեւ այս դէպքումն գլխաւոր նպատակն՝ այն է հնչիւնի և տառի հետ ծանօթանալը՝ երկրորդական զիրք է ստանում: ամէն բան իւր ճիշտ տեղումն պէտք է լինի: Ուսուցիչը երբ որ իմացաւ, որ աշակերտներն առաջարկուած բառի նշանակութիւնը հասկանում են՝ սկսում է բառն վերլուծել հնչիւնների և տալս անցնում է չափ գրաւոր ձեւակերպութեան, որի համար գրատախտակի վրայ գրում է նոր տառն և ցոյց է տալիս թէ՛ ի՞նչպէս պէտք է գրել: Առաջին սովորած տառերն լաւ իւրացնելուց յետոյ, երբ աշակերտներն անցնում են մի ուրիշ նոր տառ, այն ժամանակ ուսուցչի զեկաւարտութեամբ ձեռնամուխ են լինում անցածների հետ համեմատելուն, երբ ի հարկէ, գորա գրելու ձեւն նախապէս լաւ իւրացրած կլինին: Տառն գրելուց յետոյ ցոյց է տրւում նոյնի ապաճն, որի համար նոյնպէս համեմատութեան վարժութիւններ պէտք է անել միմեանց հետ: Միայն այստեղ պէտք է յիշեմ այս, որ գրագիտութեան սկզբումն երբ աշակերտներն ծանօթ են լինում մի քանի գրաւոր տառերի հետ, այն ժամանակն է հարկաւորուում միայն տպածների հետ ծանօթացնելն: Մինչև այդ ժամանակ վարժւում են թէ՛ գրքի մէջ ձեռագիր և թէ՛ գրատախտակի վրայ գրած բառերի ընթերցանութեամբ: Մի-երկու դասից յետոյ գլխաւոր տառի հետ զուգընթացաբար ցոյց է տրւում եւ տպածն, բոլորովին չմանելով աւելնորդ մանրամասնութեանց մէջ, միայն այստեղ ևս վարժեցնելով գրաւորն, զուգընթացաբար և տպածն կարգալու մէջ: Հնչիւնների և տա-

ուերի հետ ծանօթացնելուց յետոյ կատարուում է հակադարձ
 գործողութիւն, այն է պահանջուում է ընթերցանութիւն — կարգաւ,
 որի համար հարկաւոր է տառերով ձեւակերպուած հնչիւններն
 միացնել բառ կազմելու համար. այդ միացման գործն շատ հեշ-
 տանում է բաւականաչափ վարժութիւնից յետոյ, աստիճանա-
 բար: Ընթերցանութեան ժամանակ այդ միացումն պէտք է լինի
 կանոնաւոր և բնական, ծանր արտասանութեամբ՝ առանց ընդ-
 հատելու այն ձայներն, որոնցից կազմուած են բառերը: Պէտք
 է իմանալ, որ հնչական եղանակով ուսուցումն իսկապէս ծանր
 ընթերցումն է. դորա գաղտնիքն նորա մէջ է գտնուում, որ առա-
 ջին անգամներն աշակերտներն սովորեն միացնել ձայնաւոր և
 բաղաձայն հնչիւնները վանկի և բառերի՝ հաւասար կերպով, ա-
 ռանց ընդհատելու և կուտակելու, միայն նախապէս ծանր և
 ձիգ, իսկ յետոյ սովորական ընթերցանութեան կամ խօսակ-
 ցութեան ձևով: Ինչպէս աշակերտներին սովորեցրինք թէ՛ նա-
 խադասութիւնը վերածենք բառերի, բառերն էլ ձայների, այն-
 պէս էլ պէտք է ցոյց տանք, որ ձայներից կամ տառերից կազմ-
 ւում են բառեր: Այդ իրագործելու համար կան շատ միջոցներ,
 միայն ամենագործածականը սա է: Աւսուցիչը բառն կազմող տա-
 ռերն միմեանց մօտ գրատախտակի վերայ դարսում է, աշակեր-
 տից պահանջում է արտասանել առաջին, երկրորդ, երրորդ տա-
 ռի ձայնը, նոյնն կրկնել է տալիս մի քանի անգամ, պահանջե-
 լով արտասանել հետզհետէ աւելի և աւելի շուտ արագ, որով
 հասնում է ցանկալի նպատակին: Աւելի յաջող վարժութեան
 համար անհրաժեշտ է, որ բառերն ընտրած լինին խիստ աստի-
 ճանական կարգով՝ հեշտ երկահնչիւն թէ եռահնչիւն բառերից
 անցնելով աւելի դժուար բառերին: Ձեռնամուկ լինելով թէ
 գրած և թէ տպած բառերի ընթերցանութեան, անկասկած
 պէտք է աշակերտները կարգացածը հասկանան, իրանք իրանց
 հաշիւ տալով. հէնց այս կէտից սկսած պէտք է աշակերտներին
 սովորցնել գիտակցաբար կարգաւ: Յոյց տալու համար թէ՛ ի՞նչ-
 պէս պէտք է ծանօթացնել ձայների և տառերի հետ առաջին
 անգամն, վերցնենք «օղ» բառը: Աւսուցիչը բարձր արտասանում

է, կրկնել է տալիս աշակերտաց, հարցնում է նշանակութիւնը, յետոյ ձայների է վերածում՝ ի՞նչ ձայներ կան օ—օ—օ—զ—զ—զ բառումն, առաջ ի՞նչ ձայն է հնչւում. — օ, իսկ յետոյ ի՞նչ. — զ. ո՞ր ձայնն է առաջինը, իսկ ո՞րը — երկրորդը կամ վերջինը: Այժմ՝ նայեցէք թէ այդ ձայներն ի՞նչպէս են ձևակերպւում: կրկնեցէք՝ ո՞րն է առաջին ձայնը. — օ. սա ձևակերպւում է, կամ աւելի լաւ է ասել, գրւում է այսպէս, որի համար ուսուցիչն ինքն դրատախտակի վրայ գրում է և ապա հարցնում թէ՛ այդ տառը ի՞նչ ձև ունի. աշակերտներն, որ տառերի էլէմէնտներն սովորած են, անկասկած կ'անեն թէ՛ ձուածն է, որն և արդէն գրել ենք: Երկրորդ ձայնը ո՞րն է. — զ: սա էլ գրւում է այսպէս՝ ուսուցիչը գրում է և յետոյ բացատրում է, որ սա կազմուած է թեք փոքրիկ ուղիղ գծից, իսկ միւս մասն էլ կիսաձուածնից, փոքր ինչ գէպի աջ կողմն քաշած: Յետոյ ուսուցիչը ինքն գրում է բոլոր տառերն օ—զ և առաջարկում է կարգալ, ծածկում է զ և հարցնում թէ՛ ի՞նչ մնաց. ծածկւում է օ և հարցնում նոյնպէս թէ՛ ո՞րն մնաց: Պատուիրում է գրել տառերն երկու անգամ: ուսուցիչն էլ տառերը յետ ու առաջ գրելով՝ վարժեցնում է կարգալու մէջ: Այդ բոլորից յետոյ կրկին գրել է տալիս «օղ» բառը, միայն շատ, որի համար նախապէս հարցնում է թէ՛ առաջ ո՞ր տառն պէտք է գրել. իսկ յետոյ — ո՞րն: Միւս օրն ուսուցիչը այդ անցածը հարցնելով՝ կրկին վերածման ձեռնամուխ է լինում «օղի» բառի, որի մէջ աւելանում է և մի նոր հընչիւն «ի»: Սոյնկերպ պէտք է վերածել հնչիւնների — տառերի — «աղ» բառն, սովորացնելով միաժամանակ զանազան խմբի տառերից (սովորած) կազմած բառերն կարգալու, ևս և գրելու, իհարկէ իւրեանց բացատրութիւններով: Մի երկու դաս այսպէս վարժեցնելով, պէտք է գրած տառերից յետոյ իսկոյն ցոյց տալ տպածն (շարժական տառերով) և ապա բացատրել, աշակերտներին հարցեր առաջարկելով թէ՛ գրածի և տպածի մէջ ի՞նչ զանազանութիւն և ի՞նչ նմանութիւն կայ: Այդ էլ վերջացնելով պէտք է այդ տառերն միացման աշխատել, այսինքն կարգալ տալ իւրեանց դասագրքի վրայ, բացատրելով և կարգացածն:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՐԶՆԿԵԱՆՅ.

(Կը շարունակուի):

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Հ Ա Ն Դ Է Ս

Ս Ա Հ Ա Կ Մ Ե Ս Ր Ո Պ Ե Ա Ն

Մ Ր Յ Ա Ն Ա Կ Ա Ր Ա Շ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի կտակին տրամադրութեան համաձայն՝ Սահակ Մեսրոպեան գրական մրցանակաբաշխութեան հանդէսն տեղի ունեցաւ երէկ Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ ի ներկայութեան Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Կրօնական և Քաղաքական Ժողովականաց, ինչպէս նաև Ուսումնական Խորհրդոյ անդամոց մէկ մասին։ Ներկայ էին նաև Գեր. Սիմէոն արքեպիսկոպոս Սէֆէրեան, Գեր. Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան, Գեր. Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, Գեր. Սահակ եպիսկոպոս Խապայեան, Պատրիարքական Փոխանորդ Գեր. Գաբրիէլ Ծ. վարդապետ Ճէվահիրճեան և այլ մի քանի եկեղեցական հարք։

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրն անձնական տկարութեան պատճառաւ բացակայ լինելը ծանուցած ըլլալով հանդէսը բացուեցաւ ընդ նախագահութեամբ Գեր. Սիմէոն արքեպիսկոպոսի Սէֆէրեան, ժամ Կին, և Իզմիրեանց Կտակի Գործադիր Մնայուն Յանձնաժողովոյ ատենադպիր Արժ. Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեան յանձնաժողովոյ կողմէ հետևեալ Տեղեկագիրն ընթերցաւ.

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայր

Եւ Պատ. տեաքք,

«Այս վեցերորդ անգամն է որ Իզմիրեանց կտակի Գործադիր յանձնաժողովս պատիւ կունենայ ներկայացնել Ձեզ՝ բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիր-

րեանցի կտակին համեմատ մրցանակի արժանանալու նպատակաւ յանձնա-
ժողովոյս ղրկուած աշխատութիւններն:

«Կըյիշէք անշուշտ որ, արդէն անցեալ տարիէն մնացած էր ի վերջնա-
կան քննութիւն Վենետիկոյ Միութեան միաբանութենէն Արժ. Հ. Բար-
սեղ Սարգիսեանի «Ագաթանգեղոս և իւր բաղմադարեայ գաղտնիքը»
գործն:

Սոյն տարնշրջանիս մէջ ներկայացան նաև հետեւեալներն

«Դիւան Եկեղեցական պատմութեան Հայոց» անուն ձեռագիր աշխատու-
թիւնն Արժ. Գիւտ քահանայ Աղանեանի ի Թիֆլիս:

«Պատմութիւն Հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նո-
ցա ի Լիվոնո քաղաքի», աշխատասիրութեամբ Արժ. Հ. Մեսրոբ վար-
դապետ Աղուրլեանի, տպագրեալ ի Վենետիկ 1891:

«Եղիշէի պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը» ի Պարոն Հ.
Ղուկասեանցէ, տպագրեալ ի Թիֆլիս 1891:

Արդ, Ագաթանգեղոսի քննադատական երկասիրութեան վրայ զանազան
քննչաց կարծիքն ամփոփուելով տեսնուեցաւ որ թէև գործն արդարև իւր-
րև արդիւնք բաղմաշխատ հետազօտութեանց՝ ունի կարևորութիւն և ար-
ժանիք, սակայն ըստ որում Հայոց Եկեղեցւոյ նուիրապետական հիմերն
ինչ ինչ կէտերու մէջ ծամածռելու հանգամանքն ունէր և իբր այն չէր
կրնար ըստ բուն ոգւոյ կտակարարին, և ըստ բացորոշ կանոնի՝ հաստատեալ
յԱզգային Վարչութենէ, մրցանակի արժանանալ, Յանձնաժողովս հարկա-
դրեցաւ ի բաց թողուլ:

Նոյնպէս ի բաց թողուեցաւ Եղիշէի պատմութեան գործն, քանզի իւր-
րև լոկ թարգմանութիւն աշխարհաբար լեզուի, չունէր ոչինչ հետազօտիչ
հանգամանք և ընդարձակ լուսաբանութիւն:

Իսկ Լիվոնոյի հայոց գաղթականութեան պատմութեանը վրայ քննիչ
Գեր. Տ. Մելքիսեդէկ սրբազան արքեպիսկոպոսի տեղեկագիրն աննպաստ
գտնուեցաւ, մանաւանդ նորա համար՝ որ պատմիչն ջանացած էր ցոյց տալ
թէ Լիվոնոյի գաղթականք ի սկզբանէ անտի Հռոմէադաւան լինէին:

Աւասիկ ի տեղեկութիւն պատուարժան հարգիսականացդ կընթեռնումք
սոյն տեղեկագրի գլխաւոր հատուածներն, որում կցուած է նաև Գեր.
քննիչին Լիվոնոյ ըրած ճանապարհորդութեան առթիւ նոյն քաղաքի
գաղթականութեան հայոց վրայ բրած, և 1874 թուի Սիօն ամսագրի մէջ
հրատարակած յօդուածը:

Գալով «Դիւան Եկեղեցական Պատմութեան» աշխատասիրութեան՝
Գեր. Տ. Մատթէոս Սրբազան Իզմիրլեան, որոյ յանձնուած էր սոյն գործին
քննութիւնն, հետեւեալ տեղեկագիրը մատուցած է առ Ամեն. Ս. Պատ-
րիարք Հայրն, զոր պատշաճ կը դատենք ընթեռնուլ:

Ինչպէս կը տեսնէք, Գեր. քննիչն արժան գատած է որ սոյն աշխատութիւն պսակուի Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաւ:

Յանձնաժողովս նկատելով որ այս տարի ներկայացեալ միւս աշխատութիւնք արդէն յառաջ բերուած պատճառներով չէին կրնար բաղդատուիլ «Գիւան Եկեղ. Պատմութեան» տնտանեալ գործոյն հետ, և միւս կողմանէ նկատելով որ այս աշխատութիւնն, թէև ոչ ստուար, բայց ունի ըստ բանի հեղինակին տակաւին յարակից ժողովածոյք և նիւթեր՝ որք կամբողջացնեն դարուս սկիզբները պատահած ազգային եկեղեցական դէպքերու պատմութիւնն ի քաջալերութիւն աշխատասէր Տ. Գիւտ քահանայ Աղանեանի որոշեց նուիրել նմա մրցանակի կէսն, այն է երեսուն օսմանեան ոսկի:

Այս առթիւ հարկ կը համարիմք յայտարարել միանգամ ընդմիշտ, թէ մրցանակի գումարէ յառաջ եկած ո և է խնայութիւն յանձնաժողովոյս գոհութիւն չպատճառէր, բայց սա ցոյց կուտայ նուազութիւնն արժանաւոր աշխատութեանց:

Դիտելի պարագայ մ'է նաև որ վերջին հինգ շրջանի մէջ արտասահման բնակեալ գրագէտներ արժանի հանդիսացան մրցանակի, մինչդեռ մեր ծածկասանի զլխաւոր վանօրայք և գրագէտք չունեցան որ է և գրական և կանոնաւոր աշխատութիւնք:

Մասնաւոր և խորին շնորհակալութիւն կը յայտնենք այս աարուան պատուարժան քննչաց, որ անաչառապէս և ըստ պատշաճի կատարեցին իրենց յանձնուած քննութեան հոգն:

Եւ ի վերջոյ կը խնդրեմք, Սրբազան Նախագահ, որ բազմերախտ Սրբոց թարգմանչաց մեծին Սահակայ և սքանչելոյն Մեսրոպայ յիշատակաց տօնի հետ, օրհնէք և զյիշատակ ի Տէր հանգուցեալ կտակարարին՝ գրասէր Յովսէփ Իզմիրեանցին, որ այս մրցանակն յատկացուցած է նոցա պանծալի անուամբ ընծայել մեղուաջան աշխատասիրողաց:

Սոյն տեղեկագրին ընթերցումէն յետոյ, Քաղաքական Ժողովոյ ատենապետ Ասեմ. Սիմոն պէյ Մաքսուտ խօսք առնելով՝ գովեստիւք խօսեցաւ Իզմիրեանց կտակի անթերի և անաչառ գործադրութեան համար Յանձնաժողովոյ տարած ջանից վրայ և յանուն ազգ. Վարչութեան շնորհակալութիւն յայտնեց:

Սորա ի պատասխանի, Յանձնաժողովոյ ատենապետ Ասեմ. Գարրիէլ էֆէնտի նորատունկեան շնորհակալութիւն յայտնեց Ազգ. Վարչութեան Ասեմ. ատենապետին՝ յանձնաժողովոյ նկատմամբ արտայայտած զգացմանց համար և յարեց թէ յանձնաժողովոյ պաշտօնավարութեան շրջանը լրացած ըլլալով, ընդհանուր համարատուութեան տեղեկագիրն առաջին առթիւ պիտի մատուցուի Ազգ. Կեդր. Վարչութեան:

Սոյն յայտարարութենէ յետոյ, Գեր. նախագահ Ս. Հայրն յոտին կանգնեալ՝ ինչպէս նաև բոլոր հանդիսականք, հոգեհանգստեան աղօթք մը կարդաց և օրհնեց զյիշատակն կտակարար բարերարին, ձայնակցութեամբ ներկայից։
(«Արևելք»)։

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ԲԵԻԵՌԱԳՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։

Սքսփորդի հռչակաւոր ուսուցչապետ Սէյսը (Sayce) պ. կոնի-բերի միջոցով հաղորդում է մեզ՝ հանդերձ շնորհակալութեամբ՝ մեր նոր գտած բւեռագրի վերծանութիւնը, որն հաղորդում ենք լամբագրութեանդ ի հրատարակութիւն։ Ուսուցչապետ Սէյսը այս բւեռագիր արձանագրութեանը տալիս է շատ մեծ նշանակութիւն (inscription d'un importance Considérable)։ Առանց մանրամասնութիւնների, առանց նշանակելու գաղափարագրական և այլ քերականական նշանները (Préfixe déterminative, affixe déterminative), որոնք բազմաթիւ են բնագրում, գնում ենք այստեղ տող առ տող բնագրի վերծանութիւնը և թարգմանութիւնը, այնպէս ինչպէս կարդում և թարգմանում է պ. Սէյսը։ Արաբական թուանշանների արձանագրութեան տողերն են ցոյց տալիս։
Բնագրի ընթերցուածը ընթերցողների գիւրսութեան և հետաքրքրութեան համար գնում ենք հայերէն տառերով։ Բառերի վանկերը համաձայն Սէյսի ընթերցուածի բաժանում ենք գծիկներով։ Խրաքանչիւր տողի և բառի տակ՝ իւր թարգմանութիւն։

1. Գալ—դի—նի—նի ար—սու—ու—ի—սի—նի
Բաղիւն ասոր—սոյն ողիւնն Հզո
2. Ար—գիս—աի—ս Մէ—նու—ա—քի—նի—ս
Արգիւն Մէն—սոյն ողիւնն

Այսպէս ուրեմն՝ թարգմանութիւնը առանձին վերցրած դուրս է գալիս մօտաւորապէս հետեւեալը. « Քաղաքի աստուածային « որդիներին (կամ՝ ղիւցաղիւններին) հզօր Արգիստիսը, Մենուա- « սի որդին, ասում է. այս պալատը որ կործանուած էր ես վե- « րականգնեցի և շինեցի: Այս Արգիստիսի որդու պալատն է, « որն անուանում է . . . Սրա պատի վերաշինութեան համար « գործ դրի բազմաթիւ աղիւսներ: Ես առի սիւներ և դռներ « և շինեցի ու կանգնեցի աւարներից այս ամենը, որը պատ- « կանում է Արգիստիսին, Մենուասի որդուն, որն է կարող թա- « գաւոր, հզօր թագաւոր, թագաւոր վանայ երկրին, որը բնակ- « ւում է Տոսպ քաղաքում: »

Վեցերորդ տողի երկու բառը Սէյսը չէ կարողացել վերծանել, այդ Արգիստիսի որդու անունն է, կամ պալատի անունը: Այս արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս որ Արգիստիսը տիրել էր Արա- ռատեան աշխարհին և իւր որդու համար այնտեղ պալատ շինել, կործանուած պալատի կամ քաղաքի տեղը: Նոր արձանագրու- թիւնների, եթէ գտնուին, կարող են շատ բան պարզել: Հրաւի- րում ենք մեր ուսուցիչների, քահանաների, ճեմարանի ուսանող- ների և ամեն ձեռնհաս մարդկանց լուրջ ուշադրութիւնը, որ իրենց ջանքը չխնայեն նոր հետախուզութիւնների համար:

ՄԻԱԲԱՆ.

20 յուլիս (ն. տ.) 1892 թ.

Փ ա ր ի զ,

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.

Յունիս 24. Սինօդը երևանայ վիճակի Հայոց կոնսիստորիայի տեսչութեան տակ գտնուած բոլոր գործակալներին ուղարկեց ժապաւինեալ տուժարներ անդորրագրերի հետ, և պատուիրեց նոցա ժողովել պտղի արդիւնքը 1892 թուի նոյնպէս անցեալ տարիների ապառիկ մնացածները և արձանագրել մատեանի մէջ, պահել ապահով տեղում մինչև ցայլ տնօրէնութիւն, իսկ ժապաւինեալ մատեանները դրամների հետ, եթէ կլինին ուղարկել Սինօդին: Պատուիրեց նոյնպէս Հին-Նախիջևանի, Տաթևի, Աղէք-սանդրապօլի և Կարսի հոգևոր կառավարութիւններին, գործակալների միջոցաւ ժողովել նոյնպիսի արդիւնքը և գոյացեալ արդիւնքի հաշիւը օրինաւոր ցուցակով ներկայացնել Սինօդին:

Յունիս 24. Մայր Աթոռի ձեմարանի վարչութեան Յունիսի 15-ից 178 թ. յայտարարութեան համաձայն Սինօդը պատուիրեց ձեմարանի նախկին Տեսուչ բարեշնորհ Նահապետ Աբեղային իւր մօտ գտնուած 950 ռուբլի աշակերտաց տւանդագրամը շուտով ներկայացնել Սինօդին:

Յունիս 26. Սինօդը վերագործնելով Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիային Բաղիշ Իւզբաշեանցի ծննդական վկայականը, աւելորդ համարեց նոր աստիճանաւորների թիւ աւելացնելը:

Յունիս 22. Սինօգի անդամ բարեշնորհ Վահան վարդապետը ծառայութեան գործով գնացած լինելով Նուխի Սինօգը համարեց նորին բարեշնորհութիւնը բացակայ մինչև իւր վերագարձը:

Յունիս 22. Գրիգոր քահանայ Տնկանց, Մոկաց գաւառի Բէօլենց գիւղացի, Ուղուճօբա գիւղի երեսփոխանի տանը վախճանելով թողել էր 31 օսմանեան լիրայ ոսկի մի փոքր անգլիական ոսկի և 25 ռուբլի 90 կոպ. թղթագրամ որից երեսուն երկու ռուբլի թաղման ծախս հանելով մնացեալ զրամները գործակալը յանձնել է Մայր Աթոռի Գանձապահին պահելու: Սինօգը սոյն զրամներից մի լիրայ առլով հանգուցելոյ պրուոյն, որ եկած էր Էջմիածին, մնացած 29 լիրայ 2 ո. 50 կոպ. փոստային ծախսը հանելուց յետոյ ուղարկեց Կ. Պոլսի Պատրիարք Ամենապատիւ Խորէն արքեպիսկոպոսին՝ յանձնելու հանգուցեալ Գրիգոր քահանայի պրուոյն և որբերին, և ստանալ պատշաճաւոր ընկալագիր ու հասցնել Սինօգին:

Յունիս 22. Ղարաբաղի վիճակի Կոնստատոքիայն տարւոյս ապրելի 23-ից թ. 505 յայտարարութեան հետ մատուցանելով Աղէքսանդր Տէր-Աստուածատրեանի ծննդեան փկայականն, հարցաքննական թերթն և նորա վիճակի սպահովութեան մասին համախօսողին Մէհաբէն գիււրի ժողովրդեան երկու խնդրողի հետ միասին, որոնք ստորագրել է մի ոմն Բաբաջան Ղազարեան 40 մարդկանց տեղ, միջնորդել էր քահանայ ձեռնագրել նորան յիշեալ գիւղի ժողովրդի վերայ: Տեղեկութիւն. Շուշի քաղաքի վերին թաղի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ժողովրդականք 1886 թուի Յունիսի 20-ին խնդրել էին իրանց համար քահանայ ձեռնագրել յիշատակեալ Աղէքս. Տէր Աստուածատրեանցին, իսկ Ղարաբաղի Կոնստատոքիայն նոյն թուի Դեկտեմբերի 11-ին թ. 1824 խնդրել էր դաւարեցնել ձեռնադրութեան գործը յայտնելով թէ «հայեցեալ ի փոփոխամտութիւն նորա տեարք անդամք անսրժան վարկանին հարցաքննել զնա ի քահանայապատշաճ գիտելիս և փկայել զվարուց և զբարուց նորա

և արժանաւորել զնա աստիճանի քաջանայութեան»։ Աւտոի և Սինօզը 1887 թուի Մարտի 2-ի օրագրով Ա. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ժողովրդի խնդիրը թողեց առանց հետևանքի։

Հրահայեցին։ Արտիճեռու Աղէքսանդր Տէր-Աստուածատրեանցն իւր վարքով ոչ միայն անարժան է քաջանայական աստիճանին և կոչման, այլ և եկեղեցու սպասաւորութեան, վասնորոյ Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիայի միջնորդութիւնը նորա ձեռնադրութեան մասին մերժելով՝ պատուէր տալ անյապաղ հեռացնելու նորան եկեղեցու սպասաւորութիւնից։ Եւ որովհետեւ նոյն կոնսիստորիայի անդամները, գիտեալով այնպիսի անձի վարքը և նորա ձեռնադրութեան մի անգամ՝ մերժուած լինելը՝ դարձեալ համարձակել են նորա ձեռնադրութեան խնդիրն յարուցանել, ամենեւին չպատկառելով քաջանայութեան կոչման վսեմութիւնից և նուիրականութիւնից, ուստի այս անգամ՝ յանդիմանել նորանց—կարապետ և Մեսրոպ քաջանաներին. իսկ Յարութիւն քաջանայ Մելքոնեանցին, որ իբրեւ 1886-ի անգամ իւր ստորագրութիւնով վկայել է տիրացուի տնտրութեան մասին, և այժմ՝ նորա ձեռնադրութեան համար է ստորագրել, արձակել անգամակցութեան պաշտօնից իբրեւ փոփոխամիտ և գէպի իւր իսկական պարտաւորութիւնը անատրբեր մէկին. պատուէր տալով թեմի Գեր. Առաջնորդին կարգել նորա տեղը ուրիշ մէկին բարեյոյս քաջանաներից։

Յունիս 11. Սինօզը պատուիրեց Վրաստանի և Իմերէթի Հայոց կոնսիստորիային Սինօզի 1891 թւի 4294 թ. հրամանի համաձայն Միքայէլ Սահակեանից ստացած 15000 ռուբլով՝ յօգուտ Աղէքսանդրապոլի օրիորդական դպրոցի, որ կտակել է հանգուցեալ իշխան Ղահրաման Արղութեանցը, գնել արքունի տոկոսաբեր բանկային տոմսեր իւրաքանչիւր հազարական ռուբլի արժողութեամբ և ուղարկել Սինօզին։

Յունիս 24. Սինօզը՝ Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիայի՝ Թրիշեցի Աղարէգ նոյն և Աւետիս Տէր-Յովհաննէանցի, Մուշկապոյի Խո-

րայէլ Գաղամեանցի: Բանալարցի Խոսրով Գրիգորեանցի, Աղնեցի Միքայէլ Մելիք-Ալլաշիբերդեանցի, Նուխեցի Զաքարիա Մալեանցի և Համբարձում Տէր-Աւագեանցի և Շուշեցի Արիստակէս Տէր-Յովհաննիսեանցի քաջանայ ձեռնադրելու մասին տրաժ միջնորդութիւնը մերժեց, նոցա թերուս լինելու պատճառով:

Յունիս 29. Սինօգի միջնորդութեան համաձայն երեանի նահանգապետը աղատած լինելով Համամլուեցի Յովհաննէս Թորոսեանցին հարկատուութիւնից հոգևոր տեսչութեան մէջ մտնելու համար, պատուիրեց երեանի կոնսիստորիային նշանակել նորան նոյն գիւղի եկեղեցու սպասաւոր:

Յունիս 26. երեանի Հայոց կոնսիստորիայի միջնորդութիւնը երեանցի Սիմէօն Սարկուազ Բաբայեանցի ձեռնադրութեան մասին՝ Սինօգը մերժեց, որովհետեւ քաղաքի Խ. Կուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութիւնը շարունակուած է և կարող է տեւել երկար գեռ ևս, իսկ խնդրատու ժողովուրդն ևս ունի քաջանաներ:

Յունիս 26. Գօրու գուառի Կասպ գիւղացի Բաղդասար քաջանայ Տէր-Զաքարեանցի, Գորեցի Գրիգոր Տէր-Յարութիւնեանցի արգելուած պսակը կատարելու համար՝ հինգ տարի ժամանակով ենթարկուած է եկեղեցական ապաշխարութեան հոգևոր բարձրագոյն իշխանութիւնից, Տփլիսի Հայոց կոնսիստորիայն 1891 թ. նոյ. 29 4218 թ. յայտարարութեամբ միջնորդուած է Սինօգին կամ արձակել եկեղեցական ապաշխարութիւնից Բաղդասար քաջանայ Տէր-Զաքարեանցին կամ ձեռնադրել տիրացու Սողոմոն Տէր-Գրիգորեանցին քաջանայ, որովհետեւ Քախիբէլ գիւղի հեռաւորութեան (22 վերստ) պատճառաւ մեծամեծ դժուարութիւն են կրում իւրեանց հոգևոր պէտքերը կենելու մասին: Անցեալ Մարտ ամսին Բաղդասար քաջանայ Տէր-Զաքարեանցը ևս խնդրով գիւնում է Սինօգին իւր արձակման մասին: Սինօգը պատուիրեց Տփլիսի Հայոց կոնսիստորիային իւր 1888 թւի համարաւ 1836 վճռի համաձայն ստանալ յիշեալ քաջանայից 100 ռուբլի տուգանքը և ապա արձակել ապաշխարանքից և թող տալ քաջանայագործութիւն անելու:

Յունիս 26. Սինօզը պատուիրեց Երևանի Հայոց կոնսիստորիային ընդունել Հոգևոր տեսչութեան մէջ Բագարատ Սողմոնեանցին և կարգել սպասուոր ս. Պետրոս և Պօղոս եկեղեցւոյն:

Յունիս 26. Ըստ միջնորդութեան Երևանի Հայոց կոնսիստորիայի, Սինօզը 1890 ամի, Գեկտեմբերի 28-ին օրագրով թոյլ է տալիս Մեղրեցի Մելիք Մկրտչեան Յովհաննէսին պսակուել Սարգսեան վարդուհու հետ: Որից յետոյ կոնսիստորը 1891 ամի Յունիսի 6 ին 2241 թ. յայտարարութեամբ յայտնում է թէ Մեղրեցի նորընծայ Գէորգ քահանայ Տէր-Վաւթեանցը համոզել է վերոյգրեալ Յովհաննէսին թողնել առաջին նշանածը և նոյն թուի փետր. 2-ին առանց հրամանի պսակել է ուրիշ աղջկայ. — Մարիամ Խաչեանցի հետ. որի համար կոնսիստորը վճռել է Մելիք-Մկրտչեանցին ենթարկել մի ամսով եկեղեցական ապաշխարութեան, իսկ Գէորգ քահանայից պահանջել իբրև տուգանք 50 ռուբլի յօգուտ Մայր Աթոռին: Սինօզը պատուիրեց կոնսիստորիային, Գէորգ քահանայ Տէր-Վաւթեանից պահանջել միայն 25 ռուբլի իսկ Մելիք-Մկրտչեանցին ազատ թողնել ապաշխարանքից:

Յունւար 18. թ. 20. Երևանի Գեր. ֆոխանորդ Գրիգոր Եպիսկոպոս Գառնակերեան Երևանի սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ քահանայից խնդրի հետ ներկայացնելով Ս. Սինօզին և իւր յայտարարութիւնը, խնդրում է Գրիգոր քահանայ Սուքեստեանին կարգել հովիւ հայ բրիգատնի զինուորների վրայ, որը արդէն ձրիաբար կատարել է այդ պաշտօնը չորս տարի, իսկ նորա ծուխը յատկացնել յիշեալ եկեղեցւոյ երկու քահանայներին: Սրբազան Սինօզը յարգելով Գերապատիւ Թեմակալի առաջարկութիւնը, 10 Ապրիլի տարւոյս օրագրով կարգում է հովիւ նոյն քահանային Ժամանակաւորապէս Կոփասեան տեղական հայ զօրաց վրոյ, և նորա ծուխը Ժամանակաւորապէս հովուելու համար Գեր. Թեմակալի խնդրանաց համաձայն յանձնում է երկու քահանայից:

Յունիս 29. Երևանի Կոնստանտինյան պատշաճաւոր վկայականների հետ ներկայացնելով Սրբազան Սինոդին 23 քաջանայացու տիրացուների մի ցուցակ միջնորդում է Ս. Սինոդին, որպէս զի շուտով տնօրէնութիւն լինի նրանց ձեռնադրելու համար, իսկ Ս. Սինոդը այդ քաջանայացուներին՝ նոյն իսկ, իրենց վկայականներով բոլորովին անհամապատասխան և անարժան գտնելով քաջանայութեան, մերժում է Կոնստանտինյան այս միջնորդութիւնը և 29 յունիսի տարւոյս յետ է դարձնում Կոնստանտինյան քաջանայութեան ձգտող յիշեալ տիրացուների վկայականները: Գիւղերով հանդերձ այդ տիրացուների անուններն են.

Պարոյր Տէր Եփրեմեան և Դաւիթ Տէր Գասպարեան՝ Բլուր գիւղից, Սարգիս Մխիթարեան՝ Գոմեր գիւղից, Արշակ Տէր Սարգսեան՝ Սուանիքաղցի, Մարգար Սամուէլեան՝ Դարդալուեցի, Սահակ Տ. Սահակեան՝ Քարսիանոսարեցի, Ահարօն Տէր Վարդանեան՝ Բարձաբեցի, Դուկաս Տէր Յովհաննիսեան՝ Բռնակոթցի, Մանուկ Տ. Մխիթարեան և Մկրտիչ Դադարեան Դճլաղցի, Մահտեսի Հայրապետ Շահապեան՝ Փաշաքեանգլի, Գասպար Տէր Կարապետեան՝ Դրմիլուեցի, Մարգար Տ. Դադարեան՝ Որդնաւցի, Գէորգ Տ. Դևանդեան՝ Նորապալութցի, Գէորգ Տ. Գանիշեան Բոսամահմաացի, Յովսէփ Տ. Յարութիւնեան՝ Խնձորիսկ գիւղից, Յակովբ Պօլստեան՝ Արթիկցի, Մամիկոն Տ. Դադարեան՝ Գեօրանցի, Արզուման Տ. Գրիգորեան՝ Օրդաքլուեցի, Մատթէոս Տ. Յովսէփեան՝ Քօլաղւանցի, Կարապետ Տ. Մոսիսեան՝ Գեօղաղարեցի, Վահան Տ. Յովհաննիսեան՝ Նոր-Բայազիտեցի և Վասիլ Տէր Խաչատրեան՝ Երևանցի:

Երևանի Կոնստանտինյան ի 24 Մարտի 1886 ամի: ի 25 Հոկտ. 1890. ի 28 Յունւարի, ի 25 Սեպտ. յ8 Նոյեմ. և յ31 Դեկտ. 1891 ամի թ. 499, 4609, 242, 3312, 3944 և 4517, մատուցանելով Սրբազան Սինոդին մի քանի քաջանայացուների ուսման վկայականները, այն է, Մուխանջլցի Սարգիս Գեամալեանի, Թաքաքեանգլի Յարութիւն Տ. Մելքիսէդէկեանի, Նոր Սարիարցի Կարապետ Տ. Յովհաննիսեանի, Դարաքլիկեցի Դադարոս Տ. Վար-

դանեանի, Ղուլալեցի Ներսէս Տ. Յովհաննիսեանի և Զոհրապ Մա-
գպեանի, այդ իսկ գիւղերում՝ քաջանայ չլինելու պատճառաւ
խնդրում է քաջանայ ձեռնադրել. իսկ 29 Յունիսի տարւոյս
Արբաղան Աինօղը վերադարձնելով յիշեալ քաջանայացուների
վկայականները մերժում է. Կոնստատրիայի միջնորդութիւնը և
պատուիրում է աշխատել վերոյիշեալ թերութ քաջանայացուների
տեղ՝ Աինօղի 26 Յունիսի տարւոյս թ. 1856 և 1867 արձակած
շրջաբերական հրամանի համաձայն ընտրել արժանաւորներին:

Տիֆլիսի Կոնստատրայն ի 13 Դեկտ. 1891, ի 15, ի 17 և 29
Յունւարի, ի 4 և 10 Ապրիլի տարւոյս թ. 1331, 60, 81, 218,
1172, 1186 և 1186 մատուցանելով Արբաղան Աինօղին Հախում-
ցի Արշակ Տ. Ստեփանեան Մանուշարեանց, Զովատուցի Վարդան
Երեմեանց, Բերդեցի Վահան Տ. Յակոբեանց, Ղրդեցի Մայսէս
Մխիթարեանց, Բաղինքցի Աբրահամ Տ. Մկրտչեան և Խեթու-
բանցի Բաղդասար Փալիշեանց քաջանայացուների պատշաճաւոր
վկայականները, խնդրում է քաջանայ ձեռնադրել նրանց: Արբ-
աղան Աինօղը յիշեալ քաջանայացուների հարցաքննական թըլ-
թերից տեսնելով, որ նոքա ըստ արժանւոյն չունին ուսումն,
բացի սորանից և վերոյիշեալ մի քանի գիւղերը արդէն քաջա-
նայ ունենալու պատճառաւ աւելորդ են և նորերը ձեռնադրել,
ուստի 29 Յունիսի տարւոյս մերժում է Կոնստատրիայի միջնոր-
դութիւնը այդ քաջանայացուների պատշաճաւորէս ուսումն չու-
նենալու պատճառաւ, որի մասին և տեղեկագրում է Կոնստա-
տրիային, վերադարձնելով հանդերձ յիշեալ քաջանայացուների
վկայականները:

Արբաղան Աինօղը տեսնելով Շամսիու իիճակի Ռչատլ գիւղի
Սհարբէկեանց Յարութիւն քաջանայի անուղղելի բարք ու վար-
քը, անցեալ տարի 13 սեպտեմ. օրագրով պատուիրում է
Շամսիու Կոնստատրիային ուղարկել յիշեալ քաջանային Սա-
ղիանու վանքը, տեղւոյն վանահօր հսկողութեան տակ անսահման
ժամանակաւ ապաշխարելու: Ապա նոյն Կոնստատրիայն անցեալ

տարի նոյեմբերի 21-ին թիւ 1160 իւր յայտարարութեան հետ ուղարկում է Աինօգին նոյն քահանայի իսկական աղերսագիրը, որը մատուցել է ինքն քահանան տեղւոյն Գեր. թեմակալ Առաջնորդին, իրեն կարգաւորած անելու շնորհ խնդրելով, որովհետեւ այդ աղերսագրի մէջ ինքն քահանայն յառաջ բերելով իւր ամենաթշուառ և նեղսակիր վիճակը, մանաւանդ իւր ընտանեկան վիշտ ու հոգսը իբրեւ անարժան ոմն ծանր է համարում մնալ իրեն քահանայութեան լծի տակ: Արանից յետ տեղւոյն Առաջնորդ Գեր. Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս Վաթուտանց Մարտի 11-ին թ. 76 ուղարկելով Սինօգին նոյն քահանայի միայլ մեղայական աղերսագիրը, յայտնում է որ, ինչպէս վկայում են գիւղացիքը և տեղւոյն գործակալը յիշեալ քահանայն հեռացել է իւր չափ ընթացքից և ուխտել է որբութեամբ պահել իւր քահանայական կոչումը, չ'անորոյց և խնդրում է ներել նորա յանցանքը թեթեւցնելով իւր սլափժը: Արքազան Սինօգը յարգելով Գեր. Առաջնորդի միջնորդութիւնն և գործակալի ու տեղւոյն ժողովրդի քահանայի մասին արած վկայութիւնը, որ նա ուխտել է այսուհետեւ պարկեշտ և համեստ վարքով մնալ, պատուիրում է Գեր. Առաջնորդին թայլ տալ քահանայագործութիւն անելու, և պարկեշտութեամբ հովուել իւր ժողովուրդը:

ՈՒՍՈՒՄՆ. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յանձնաժողովս լսեց Ամենապատիւ Տ. Տեղակալի Պ. Գ. Աղա-յեանցի խնդրի վերայ ամսիս 24-ին թ. 47 արած մակագրութիւնը այս բովանդակութեամբ. «Յանձնեմք ուսումնարանական վարչական Յանձնաժողովոյն կարգադրել զարժանն վասն գործածութեան ի սմին նշանակեալ դասագրոց յամենայն ուսումնարանս Հայոց»: Պ. Գ. Աղայեանցի խնդրի բովանդակութիւնը այս է. թեմական վերատեսուչները Ս. Էջմիածնի Ուսումն. վարչական Յանձնաժողովի հրամանով շրջաբերական են ուղարկել իրանց թեմերում գտնուած ուսումնարաններին, որ իւր խնդրատուի «Ուսումն մայրենի լեզուի» երեք դասադրքերը գործա-

ծութիւնից հանուին, որ և կատարուել է: Իսկ այդպիսի կարգադրութիւն նա գտնուում է անարգար և անխաւեր նախ նորա համար, որ յիշեալ դատագրքերը հանգուցեալ կաթողիկոսի հաստատած ցուցակումն են գտնուում, ուրեմն այդ ցուցակից հանելու համար պէտք էր կամ՝ կաթողիկոսի կամ նորա Տեղակալի նախընթաց հաճութիւնը, որ չէ ստացել Յանձնաժողովը, երկրորդ՝ որ այդ որոշումն արել են Յանձնաժողովի երկու անդամներ ի բացակայութեան «Հայերենագէտ» անդամի: Այլ տուած ունենալով այս բոլորը, ինդրատուն կարծում է, որ ուղղագրութեան խնդիրը մի պատրուակ է եղել, իսկ «այլի ընկնողը աւելի անձնական թշնամութիւնն է» ըստ որում եթէ կարգագրութեան նպատակը լինէր ուղղագրութիւն մտցնել մեր գրւորոցների մէջ, իւր «դատագրքերը մէջ տեղից հանելուց յետոյ էլ միւս դատագրքերի ուղղագրութիւնը մնում է զանազան»: Խընդրատուն ի միջի այլոց ասում է, նաև, որ թէպէտև Յանձնաժողովի շրջաբերականում իւր անունը տրուած չէ, բայց «Թիֆլիսի թեմի վերատեսչի շրջաբերականում առանձնապէս շեշտուած է իւր անունն և ողջանունն վերայ, որպէս զի վարժապետները պարզ ի պարզ իմանան թէ յատկապէս ո՞ւմ դատագրքերը չը պիտի ընդունուին, և երբ ինքն այդ մասին բացատրութիւն է խնդրել նոյն թեմ. վերատեսչից վերջինս պատասխատնել է, թէպէտ շրջաբերականում Ձեր անունը գրուած չէ, բայց Մանգինեան և Նահապետեան բերանացի պատուիրեցին ինձ, որ Ձեր անունը մտցնեմ իմ շրջաբերականում»:

Այս խնդիրը լսելիս Յանձնաժողովիս մէջ կարգացուեց նախկին վարչութիւնից 1871 թուին Յուլիսի 16-ին թեմերի առաջնորդներին ուղղած շրջաբերականի պատճէնը, ուր ի միջի այլոց ասուած է. «Ե. Պարտաւորեցուցանել զաւագ ուսուցիչս և զաւագ ուսուցչուհիս, զի ի զանազան բաժանմուննս ինքեանց յանձն եղեալ ուսումնարանաց պաշտօնեացն զմիակերպութիւն ուղղագրութեան լեզուի: Զ. Խստիւ արգելուլ զգործածութիւն այնոցիկ դատագրենոց, որք տղագրեալք են նորահար ուղղագրութեամբ, նոյնպէս և զգուշանալ յագդեցութենէ նոյն օրինակ ուղղագրու-

թեամբս պապրեալ գրենոց և պարբերական հրատարակութեանց:

Վերագրեալը լսելուց յետոյ Յանձնաժողովիս անդամների կողմից արծարծուեցան յետագայ խնդիրներն. Արգեօք նորահարս ուղղագրութիւն տսելով՝ Յանձնաժողովը պարտաւոր չէր պարգել թէ յատկապէս որ տեսակն ի նկատի ունի, քանի որ մեզանում կան տարբեր ուղղագրութիւններ, մեր աշխարհիկ լեզուի դեռ. նոր և գեռ ածող հատակի շնորհիւ: Նախ քան այդպիսի մի կարգադրութիւն անելը անհրաժեշտ չէր հոգւոր ծայրագոյն իշխանութեան դիմել ձեռնհաս անձինքներից մի մանաւանդով կազմելու, որ իրաւասութիւն ունենար քննելու այդ տարբեր ուղղագրութիւնները և նրանցից բնարեւագոյնը պարտաւորեցուցիչ հրատարակել գոնէ դպրոցական դասագրքերի և պրագարանների համար: Ի՞նչն էր ստիպում Յանձնաժողովի նախկին երկու անդամներին շրջաբերականի մէջ չյիշել Ղ. Աղայեանցի անունը, իսկ բերանացի յանձնել Թիֆլիսի թեմի ծխ.-եկեղ. դպրոցների վերատեսչին նորա դասագրքերը հանել գործածութիւնից. Արգեօք սր աստիճանի իրաւասու էին այդ կարգադրութիւնն անողներն, առանց նախընթաց գիտութեան հոգ. Իշխանութեան մի անգամ արդէն ցուցակ մուծուած դասագրքերի գործածութիւնը արգելելում:

Այս հարցերի նկատմամբ Ս. Նախագահը նկատեց, որ այժմ մենք կոչուած ենք ի նիստ գործադրելու Ս. Տեղակալի հրամանը և գորանով էլ պէտք է ամփոփուի այս խնդիրը:

Յանձնաժողովը որոշեց՝

Համաձայն Ամենապատիւ Տ. Տեղակալի հրամանի շրջաբերականով յայտնել Վերապատիւ թեմակալ Առաջնորդներին և թեմ. վերատեսուչներին, պ. Ղ. Աղայեանցի «Աստուծոյ մայրենի լեզուի» երեք դասագրքերը ըստ առաջնոյն գործածութեան մէջ համարելի են քանի որ գտնուում են ընդհանուր դասագրքերի հաստատուած ցուցակում:

Այն նիստում որոշուեց նաև՝

Ա. Շրջաբերականով պահանջել թեմակալ առաջնորդներից վիճակագրական տեղեկութիւններ իրանց թեմերի ծխ.-եկեղ. ու-

սումնարանների մասին 1894/92 թվականի համար համաձայն կանոնադրութեան 21 յօդուածի:

Բ. Սուրբ Լլմիածնի Ս. Սինոդը մակագրութեամբ Յունիս 17 1892 թ. № 1773 առաջարկել է Յանձնաժողովիս անօրէնութեան Ձաւատ Մէլիք-Մելքումեանցի խնդիրը, Կովկասեան ուսումնար. շրջանի հոգաբարձուից նրան տրուած ուսուցչութեան վկայականի հետ, որով վերոյիշեալ Մէլիք-Մելքումեանը խնդրում է տալ նորան ուսուցչութեան իրաւունք Հայոց երկու սեռի ծիս. եկ. ուսումնարաններում: Վերոյիշեալ Մելիք-Մելքումեանն ընդունուեց Հայոց ծիս. եկ. ուսումնարաններում իրաւունք ունեցող անձանց ցանկի մէջ և, կարգում, որի մասին պէտք է տալ տեղեկութիւն թեմական վերատեսուհներին:

Այս արձանագրութեան պատճէնը հրատարակել «Արարատ» ամսագրում:

ՈՒՍՈՒՄՆ. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ.

1. Յովհաննէս Խաչումեանց ըստ նախընթաց հաճութեան Ամեն. Տ. Տեղակալի գրկւում է Հոգևոր Տեսչութեան ներքոյ ուսուցչութեան պաշտօն վարելու իրաւունքից:

2. Ընդունւել են համաձայն իրանց խնդրանաց և վկայականների Ծխակ. եկեղ. դպրոցների ուսուցիչների ցանկում ա. Վաղարշակ Գասպարեանց — բ. կարգի. Միքայէլ Սաֆարեանց, Ռուբէն Յովհաննեանց և Գաւիթ Նոնեանց — և. կարգի. օր. Եղիսաբեթ Գալստեանց — ժ. կարգի. օր. Աշխէն Յովհաննիսեանց և տիկին Գայիանէ Լուսինեայ ժԱ. կարգի:

3. Ուսուցչութեան իրաւունք ստանալու մասին Յանձնաժողովի մտած և քննուած խնդիրներից մերժուել են.

ա. Տիկ. Աշխէն Միանո. Արիստակէսեանցինը,

բ. Երուանդ Պալեանցինը,

գ. Մելքոն Ասլիբեգեանցինը,

դ. Ոթոն Տէր Պետրոսեանցինը,

ե. Մկրտիչ Վարդապետեանցինը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Վարչութիւն հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ ծանուցանէ ի գիտութիւն սմեմեցուն ղյետագայս.

1. Ի Կարողական գատարանս ճեմարանիս ընկալեալ լինին թէ ուսեալքն ի թեմական և ծխական եկեղեցական դպրոցս և թէ պատրաստեալքն սուսնին կրթութեամբ, իսկ յառաջին լսարան աւարտողք զընթացս ուսման թեմական Կարողաց:

2. Յայսմ ամի ի դպրողական գատարանս չկարեն ընկալեալ լինել աշակերտք յայնց տեղեաց, յորոց արգէն բազումք են ի ճեմարանիս. — յԱլէքսանդրապօլէ, յԱխալցիոյ, ի Կաւրիժոյ (քաղաքէն), ի Կարսոյ, ի Վաղարշապատայ, ի Ղզլարէ (ի քաղաքէն), ի Շուշուոյ (ի քաղաքէն), ի Թիֆլիսէ (ի քաղաքէն), յՈւշականայ, ի Մեծ Սալայ և ի Թափաի գեղից, Նոր - Նախիջևանի և ի Մեղրի գեղջէ: Իսկ աւարտեալքն ղյիսլի գասընթացս թեմական դպրոցաց ընկալեալ լինին յառաջին լսարան:

3. Յանկացողք ի մտանել յաշակերտութիւն ճեմարանիս մատուցանեն ղինդիր յանուն Ամենապատիւ Տէր Տեղակալի ց 25 Պատաստի, առաջի տունելով ընդ նմին ղվկայազիրս ճննդեան, պատուաւորման ծաղիկ և ուսման այնր գատարանի թեմական կամ ծխական եկեղեց. Կարողի, ուստի ինդրատուն իցէ:

4. ԴՎ - րդ գատարան մտանեն պատանիք 14 — 16 ամեայք, ըստ այսմ համեմատութեան և ի յաջորդ գատարանս:

5. Աշակերտք ընկալեալ լինին ի գատարանս ըստ հարցաբրնութեան: Վասն մտանելոյ ԴՎ - րդ գատարան պահանջի անթերի գիտութիւն գասընթացից երկգատեան եկեղեցական ծխական Կարողաց. իսկ վասն մտանելոյ ի միւս գատարանս — պատշաճ նոցին ուսումն ըստ ծրագրոյ: Հատուտեւոյ ի պէտս թեմական Կարողաց:

6. Յանկացողք մտանելոյ յառաջին լսարան հարցաբրնին՝ 1. յընդարձակ եկեղեցական պատմութիւն, 2. յընդարձակ Քրիստոնէական վարդապետութեան եկեղեցւոյ Հայոց, 3. ի ծանօթութեան Աւետարանացն Ղուկասու, Յովհաննու և Գործոց Աւարելոյ, 4. ի լեզուս Հայոց, Ռուսաց և ի Ֆրանսիականին:

7. Ընկալեալքն ի հարցաքննելոյ յաշակերտութիւն ձեմարանիս կանխաւ մատուցանեն ի գրաւ զ50 ռուբլիս եթէ եկեալ են ի Կովկասեան կողմանց. իսկ ի հեռաւոր և յարտասահման վիճակաց եկեալքն՝ զ75 ռուբլիս. որպէս զի հատուցի նոցա այդ գումար ի ծախս վերադարձի ի հայրենիս ևս և ի գին կորուսեալ և վատնեալ գրոց և այլոց իրեղինաց. ըստ այսմ վարին և աշակերտք ձեմարանիս որք ցարդ չեն մատուցեալ զայդ գումար:

8. Բաց ի ձրխալարժից ընկալեալ լինին ի ձեմարանն նաև թոշակատուք: Իւրաքանչիւր թոշակատու վճարէ ի տարին երկու հարիւր ռուբլիս յերկուս նուագո՞ ի Սեպտեմբեր և Յունվար ամիսս:

9. Թոշակատու աշակերտք ձեմարանի որոց չե ևս է հատուցեալ զթոշակ անցելոյ ամի պարտին մատուցանել զայնս ի վերադարձի իւրեանց, որպէս և վասն տուածիկայ ուսումն կիսամեկի:

10. Եթէ թոշակատու ոք ելցէ կամ արձակիցի ի ձեմարանէ մինչև իցէ բոլորեալ կիսամեկին վճարելոյ, թոշակ նորա ոչ գարձուցի յետո:

Տեսուչ ձեմարանի՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Ա Ջ Դ

Բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի կտակին
տրամադրութեան համաձայն՝ Սահակ - Մեսրոպեան
գրական մրցանակաբաշխութիւնն տեղի պիտի ու-
նենայ յառաջիկայ տարի յաւուր տօնի Սրբոց
Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ:

Հետևապէս՝ այն ամեն հեղինակք ու բանա-
սէրք որ ազգային դպրութեան և սլատմութեան
վերաբերեալ ո՛ր և է երկասիրութեամբ կը փափա-
քին մասնակցիլ սոյն մրցանակաբաշխութեան, կը
հրաւիրուին մինչև յառաջիկայ տարւոյ Յունվարի
սկիզբն յուղարկել առ Ըմեն. Սրբազան Պատրիարք
Հայրն Ի Ա. Պօլիս իրենց աշխատասիրութիւններն:

Տպագրեալ երկասիրութիւնք երեք օրինակ
պէտք է յուղարկուին, իսկ ձեռագիրք մի օրինակ
որք չեն տրուիր:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն Ն Ե Ր

Ծ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն.

Մայր Աթոռի Ուսումնաբանական վարչական Յանձնաժողովը ծանուցանում է ի գիտութիւն եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին, որ Յանձնաժողովի ազորութեամբ գանուած բոլոր վկայականները՝ ուսման, ուսուցչութեան իրաւանց և ծննդեան շուտով ուղարկուելու են վիճակների թեմական վերատեսուչներին, իսկ ուր այգպիսիք չկան, վիճակային կոնսիստորիաներին՝ աւերերին յանձնելու համար. իսկ նորայ սրոնք այժմ՝ ուսուցչական պաշտօնում չեն՝ հրաւիրուում են յայտնել Յանձնաժողովիս իրանց հասցէն:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԻՑ ԴՈՒՐՄ ԵՆ ԵԿԵԼ

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն Ք

ԻԻԳԱՐԵՐԻՅ, ՀԱՆԳԱՏԵԱՆ, ԲԵՇԿՈՒԹԵԱՆ, ՏԱՃԱՐԻ ԵՒ ԽԱՉԵԼՈՒԹԵԱՆ:

Փառաւկաղմ գինն է 1 ոսրլի:

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ Է ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՏԵԱՆԵՐՈՒՄ

ԳՐԱՐԱՈՒ, ՓՈՔՐԱԴԻՐ, ՓԱՌԱԿԱԶՄ

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊԷԿ.

Կարելի է գիմել և Տպարանական Ժողովին այս հասցէով. *ԾԱՄԻԱԾԱՄՈՒ.*
Тупографический Комитет.

Բ Ա Յ Տ Ա Ր Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱԳՈԹԻՅ, ՀԱՆԳԱՆԱԿԻՆ ՀԱՒԱՏՈՅ ԵՒ

ԵՐԱՆՈՒԲԵԱՆՅ

ԳՐԵՑ

ԴՊԻՐ ՍՐԱՊԻՈՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԵԱՆ.

Գինն է 35 կոպէկ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐԹՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ,
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Թ Ի Ի Ը Տ Ա Ր Ի Ի Ե Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս.

ԲՈՎԱՆԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐԹՆԱԿԱՆ.	ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐԻ Նամակները և Յայտ. վառիկ. Հրով. մաս.	681
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.	ԼԱԶԻՍԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԲՈՒՐԻՒՍ- ՏԱՆ. Մխարան	710
	ԴԱՍԱՆԱՆԴԱՆ Խորհուրդներ	728
ԱԶԳԱՅԻՆ	ԱՍՏԳԿԱՅ Պատմ. Վորած, գլուխ.	748
	ՀԱՇԻԻ Նոր-Բայազ. երկա. ուսումն.	755
ՊԱՏՄԱԿԱՆ.	ԲԱՂՈՒԱԾԻ Սինոդի օրագ.	757
	ՄԱՀԱՅՈՒՑԱԿՆԵՐ	767

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՒ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

ՌՅԻԱ—1892

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ ԱԼԲՈՄՆԵՐԸ

Կ Ա Ձ Մ Ե Յ

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ

Յինչև այժմ՝ հրատարակուել են Ա, Բ, Գ, Դ և Ե-դ գրքերը (Ալբոմները)

Առաջինը կազմում է	(Գուգարաց աշխարհի)	նկարները
Երկրորդը	»	(Գեղարգունիքի)
Երրորդը	»	(Վայոց ձորի)
Չորրորդը	»	(Գողթան գաւառի)
Հինգերորդը	»	(Սինեաց աշխարհի)

Իւրաքանչիւրը պարունակելով իւր մէջ 20—25 մեծագիր պատկերներ իւրեանց անցեալ և ներկայ սրտամտական համառօտ տեղեկութիւններով:

Գինը ճանապարհածախսով և կազմած արժէ 10 ռուբլի իսկ անկազմը՝ 50 կոպ. պակաս: Յանկացողները կարող են գիմել Էջմիածնի Տպարանական Ժողովին, կամ ուղղակի կազմողին՝ Վաղարշապատ Փոփոք. Մ. Սաքաչի:

ԱՅՈՒՆԻ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է:

Նոյն լուսանկար Մ. Փափազեանի կազմած Հ ի ն և Ն ո թ Կտակարանի լուսանկար պատկերները նուրբ և մաքուր թւով 10 հատ, որոնք բաժանուած են երկու մասի, իւրաքանչիւր մասը 20-ական նկար: Գինը ճանապարհածախսով 6 ռուբլի իսկ ուսումնարանների համար 5 ռուբլի: Յանկացողները գիմում են նոյն հասցէով: